

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΑΡΧΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ
ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ
ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΝΑ ΔΡΑΓΟΥΜΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΜΟ
ΑΜΗΤΟΣ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΦΩΤΗ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ

1984

νέο, τὸ κοινωνικὸ σύνολο, τὸ λαό ; "Ένα ἔτοιμο καθ' ὅλα ἀνθρώπινο « ρομπότ » ποὺ θὰ ἔχει ἐξασφαλισμένη τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀμέσως στοῦ μηχανισμοῦ τῆς παραγωγῆς, ἢ ἓνας ἰσορροπημένος ψυχικὰ ἄνθρωπος ποὺ θάχει τὴ δύναμη ν' ἀντιμετωπίσει τὰ σύνθετα προβλήματα τοῦ καιροῦ του ;

"Αν ὁ δάσκαλος ἔχει πραγματικὰ κατασταλάξει στὸ δεύτερο, ὕστερα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἐμπειρία, εἶναι σὲ θέση καὶ νὰ τὴν προσφέρει σ' αὐτόν ποὺ διαπαιδαγωγεῖ. Τούτῃ ἢ σωστὴ ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία ἀνάμεσά τους ζεσταίνει τὸ ὁποιοδήποτε ἀπρόσωπο, παγερὸ παιδευτικὸ σύστημα. Ἀποτελεῖ ἓνα στήριγμα ποὺ βρίσκει ὁ νέος ἀπὸ τὸν ὀριμότερό του, ποὺ ἀκολουθεῖ ὅμως στὴν πράξη παράλληλο βίῳ μ' αὐτόν. Τότε ἴσως κι οἱ δυὸ νὰ ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ οὐσιαστικά.

Μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κι ἄλλη διέξοδος. Κι ὁ ἀδύναμος προβληματισμὸς ἐνὸς δασκάλου δὲν ἀρκεῖ γιὰ ἓνα τόσο μεγάλο σύγχρονο θέμα. Θὰ ἔλθει ἴσως ἡ ὥρα ποὺ ἓνας δρόμος θὰ χαραχτεῖ. Ὅμως ὡς τότε μιὰ προσπάθεια πρέπει νὰ γίνει γιὰ τὴ γενιὰ ποὺ ἀνεβαίνει τὴν ἀνηφόρα.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΑΡΧΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ
ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ
ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΝΑ ΔΡΑΓΟΥΜΗ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Τὸ μαρτύριο καὶ ὁ ἐθνικὸς φωτοστέφανος ἀνέδειξαν τὸν μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο Καλαφάτη σὲ κορυφαῖο τῆς μικρασιατικῆς τραγωδίας, συγχρόνως ὅμως ἀπέκλεισαν τὴ διατύπωση ὅποιασδήποτε σοβαρῆς ἱστορικῆς προβληματικῆς γύρω στὴν πολυσχιδὴ ἐθνικὴ του δράση καὶ τὶς βαρυσήμαντες πολιτικὲς ἐπιλογές μὲ τὶς ὁποῖες ταυτίστηκε. Ἡ μαχητικότητά του στὴν προώθηση τῶν ἀπελευθερωτικῶν πόθων τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ ὑπέρτατη θυσία ποὺ σφράγισε τοὺς ἀγῶνες του, ἔχουν μεταβάλλει τὴ βιογράφησή του σὲ ἐθνικὴ ἀγιογραφία. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἐπαναλαμβάνει στερεότυπα τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα καὶ πληροφορίες, ἀναπαράγοντας ἀδιατάρακτο ἀπὸ πηγὴ σὲ πηγὴ τὸ ἴδιο ἐρμηνευτικὸ σχῆμα¹. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ἱστορικὴ προβλη-

1. Τὸ σχῆμα αὐτὸ καθιερώνεται στὴ βιογραφία τοῦ Σπ. Λοβέρδου, *Ὁ Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος*, Ἀθήνα 1929, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν, χωρὶς περαιτέρω ἔρευνα, ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι βιογράφοι. Βλ., π.χ., σαράντα χρόνια ἀργότερα, τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 12, στήλες 411 - 418, τὸ ὁποῖο, ἀν καὶ παραθέτει μεταγενέστερη βιβλιογραφία, οὐσιαστικὰ ἐπαναλαμβάνει ἀκόμη καὶ τὴ φρασολογία τοῦ Λοβέρδου. Τὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Λοβέρδου τονίζει καὶ ὁ Α. Ι. Φιλιππίδης, *Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος, ὁ μεγαλομάρτυς μητροπολίτης κατὰ τὴν ἐπικὴν καὶ δραματικὴν τριετίαν 1919 - 1922*, Ἀθήνα 1962, σ. 6. Ἀκόμη καὶ ὁ Χρ. Σ. Σολομωνίδης, στὴν πλουσιότατη σὲ λεπτομέρειες διτομὴ βιογραφία τοῦ Χρυσοστόμου, σὲ πολλὰ σημεία, ἰδίως στὴν ἐξιτόρηση τῆς δράσης τοῦ Χρυσοστόμου στὴ Δράμα, βασίζεται κατὰ μεγάλο ποσοστὸ στὸ Λοβέρδο. Βλ. Χρ. Σ. Σολομωνίδης, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, Ἀθήνα χ.χ. [1971], τόμ. Α' - Β'. Γιὰ ἄλλα βιογραφικὰ σχεδιάσματα βλ. Θρασύβουλου Μ. Μάλτῃ, *Ἀνατολικὸν ἡμερολόγιον διὰ τὸ ἔτος 1913*, Σμύρνη 1913, σ. 29 - 35, Εὐγενίου Κωσταρίδου, *Ἡ σύγχρονος ἑλληνικὴ ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1921, σ. 181 - 183 καὶ Χρ. Σολομωνίδου, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1960, σ. 221 κ.ἐξ. Γιὰ τὸν Χρυσόστομο ὡς ὁραματιστὴ καὶ ἐθνομάρτυρα βλ. Γ. Ι. Ἀναστασιάδου, « Ὁ ὁραματιστὴς τῆς Ἀγιοσοφίᾶς. Πῶς τὸν εἶδα γιὰ τελευταία φορὰ », *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. Ζ' (1957), σ. 338 - 348, Ἀρ. Σταυ-

ματική αγνόησε ένα σημαντικό κεφάλαιο τής εκκλησιαστικής ιστορίας τής καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Ἡ συσκότιση τής ἐσωτερικῆς λογικῆς μιᾶς ιδιαίτερα κρίσιμης περιόδου τής πολιτικῆς ιστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, συνάπτεται μὲ αὐτὴ τὴν ἀπώλεια. Ἡ ἱστορικὴ λογικὴ, ποὺ ὑπαινίσσεται ἡ διατύπωση αὐτή, ἀναφέρεται στὶς ἀντιθέσεις στοὺς κόλπους τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησίας καὶ σὲ διαμάχες στὶς τάξεις τῆς ἡγεσίας τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἀνέκυπταν ἀπὸ πολιτικούς ἀνταγωνισμοὺς καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὸ ἐνδεδειγμένο πολιτικὸ του μέλλον.

Οἱ τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ μητροπολίτη Χρυσοστόμου πρὸς τὸν Ἰωάννα Δραγούμη ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ ², περιέχουν ἀρκετὲς νύξεις καὶ ἐναύσματα, ἡ ἀξιοποίηση τῶν ὁποίων θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀφετηρία μιᾶς προσπάθειας γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ χαμένου αὐτοῦ κεφαλαίου τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ιστορίας τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ. Ἄν καὶ οἱ τρεῖς ἐπιστολὲς δὲν εἶναι καρποὶ τῶν ἰδίων συγκυριῶν, καταγράφουν ἐντούτοις μὲ ἀξιοπρόσεκτη συνέπεια τὸν ἄξονα τοῦ πολιτικοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Χρυσοστόμου.

*

Οἱ δύο πρῶτες ἐπιστολὲς ἀποτελοῦν τεκμήρια τοῦ λεγόμενου « μητροπολιτικοῦ ζητήματος Δράμας », ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐντονη δραστηριότητα τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Μακεδονικὸ Ἀγῶνα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του στὴν ἐπίμαχη περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας (1902 - 1910). Τὰ συγκεκριμένα γεγονότα, γνωστὰ ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ ³. Ἡ γνωριμία τοῦ Χρυσοστόμου

ρίτση, « Ἡ καταστροφὴ τῆς Σμύρνης καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Χρυσοστόμου ἀπὸ γαλλικῆς πλευρᾶς », αὐτόθι, σ. 349 - 358, Χρ. Σολομωνίδης, *Ὕμνος καὶ θρήνος τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1956, σ. 237 - 242 καὶ Γ. Μυλωνᾶ, « Ὁ ἐθνομάρτυρας Χρυσόστομος Μητροπολίτης Σμύρνης », ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 57 (1982), σ. 6 - 28.

2. Οἱ ἐπιστολὲς, ἰδιόγραφες καὶ καλὰ διατηρημένες, προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Φιλίππου Δραγούμη, καὶ δημοσιεύονται κατὰ παραχώρηση τοῦ φίλου καὶ συναδέλφου κ. Μάρκου Φ. Δραγούμη, προϊσταμένου τοῦ Μουσικοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση. Οἱ ἐπιστολὲς, πυκνογραμμμένες καὶ στὶς δύο πλευρὲς τῶν φύλλων ποὺ τίς ἀπαρτίζουν, δὲν παρουσιάζουν παλαιογραφικὰ προβλήματα. Στὴν ἐκδοσὴ διατηρήθηκαν μερικὸι παλαιότεροι ὀρθογραφικοὶ τύποι ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Χρυσόστομος. Οἱ δύο ἐπιστολὲς τοῦ 1908 εἶναι γραμμμένες σὲ κοινὸ χαρτὶ μεγάλου σχήματος, ἐνῶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 1912 εἶναι γραμμμένη σὲ δύο μικρότερου σχήματος τετρασέλιδα μὲ τὴν ἐπίσημη προμετωπίδα « Ἱερὰ Μητρόπολις Σμύρνης ». Γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴν ἐρευνά μου εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ δεσποινίδα Κατερίνα Μπούρα, ἱστορικό, καὶ τὸν κ. Ἀδαμάντιο Ἀνεστίδη, θεολόγο.

3. Βλ. Σολομωνίδης, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, τόμ. Α', σ. 28 - 65, 399 - 413, ἀλ-

μέ τον Ίωνα Δραγούμη τοποθετείται στην αρχή αυτής της φάσης της σταδιοδρομίας του πρώτου, στο 1903, όταν ο διπλωματικός υπάλληλος του ελληνικού προξενείου του Μοναστηρίου ανέλαβε προσωρινά τη διεύθυνση του ελληνικού προξενικού καταστήματος των Σερρών. Ο νεοεκλεγμένος μητροπολίτης Δράμας είχε συμβάλει τότε στην προσπάθεια του Ίωνα Δραγούμη να επεκτείνει το οργανωτικό δίκτυο του Μακεδονικού Αγώνα και στην ανατολική Μακεδονία⁴. Στη βάση της συνεργασίας αυτής θεμελιώθηκε η μελλοντική σχέση των δύο αγωνιστών, η οποία φαίνεται να μπήκε σε νέα φάση εμπιστοσύνης και επικοινωνίας στα χρόνια 1907 - 1908. Κρίσιμη περίοδος και για τους δύο, η εποχή αυτή συνιστά το δεύτερο σημείο τομής των επάλληλων τροχιών των αγώνων τους με την τοποθέτηση του Ίωνα στην ελληνική πρεσβεία της Πόλης (1907 - 1908) και την αναγκαστική απομάκρυνση του Χρυσοστόμου από τη Δράμα τον Αύγουστο του 1907, που τον οδήγησε εξόριστο στη γενέτειρά του Τρίγλια της Προποντίδας ως τον Αύγουστο του 1908⁵. Στην περίοδο αυτή της κορύφωσης των εθνικών και προσωπικών κρίσεων η αλληλογραφία των δύο ανδρών πρέπει να υπήρξε συνεχής, αν κρίνουμε από τις αναφορές του Χρυσοστόμου, στις δημοσιευμένες έδω επιστολές του, σε γράμματα που έστειλε και έλαβε από τον Δραγούμη. Από τη φάση αυτή της αλληλογραφίας τους διαθέτουμε τὰ ακόλουθα δύο τεκμήρια.

Ιά ιδίως τη μαρτυρία του ίδιου του Χρυσοστόμου στα εξής έργα: Χρυσοστόμου Καλαφάτη, *Εκθέσεις περί του Μακεδονικού Αγώνος*, έκδ. Β. Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1960, και Φ. Κ. Μπουμπουλίδη, « Μικρασιατικά Σύμμεικτα. Περί τον Μητροπολίτην Σμύρνης Χρυσόστομον Καλαφάτην », *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. Θ' (1961), σ. 371 - 375 και του ίδιου, *Αυτά έγγραφα Βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου*, Αθήνα 1961, σ. 6 - 7 (επιστολή του Δράμας Χρυσοστόμου, ήμερ. 25 Αύγουστου 1906, στον Μανουήλ Γεδεών). Βλ. επίσης Κ. Ι. Μαζαράκη - Αινιάνος, *Ο Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 23. Ο Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 125, 142, 252, 291 - 293, 326 - 328, 381 - 382, 390 - 391, αναφέρεται στη δράση του Χρυσοστόμου στη γενικότερη πολιτική προοπτική του Μακεδονικού Αγώνα.

4. Για τις απόψεις του Δραγούμη σχετικά με το εθνικό πρόβλημα στη Μακεδονία την εποχή ακριβώς της γνωριμίας του με τον Χρυσόστομο βλ. « Η Μονή του Προδρόμου και το χωριό Λάκκος των Σερρών », μετάφρ. Φ. Στ. Δραγούμη, ανάπτυπο από τὰ *Σερραϊκά Χρονικά*, τόμ. Δ' (1961), σ. 11 - 27. Το κείμενο έχει ημερομηνία 18/31 Οκτωβρίου 1903. Βλ. επίσης *Ο ελληνισμός μου και οι Έλληνες 1903 - 1909*, Αθήνα 1927, σ. 1 - 9 και *Μαρτύρων και ήρώων αίμα*, Αθήνα 1907, σ. 103 - 122 για τη δράση του στην Ανατολική Μακεδονία και τις σκέψεις του γενικά. Στα κείμενα αυτά, όπως και στις υπηρεσιακές του εκθέσεις που αναφέρονται στη δράση του στη Μακεδονία την εποχή αυτή, απουσιάζουν μνείες του Χρυσοστόμου. Βλ., π.χ., Κ. Σβολοπούλου, « Ανέκδοτες εκθέσεις από τὰ άλυσρωτα έδάφη. Μοναστήρι - Φιλιππούπολη - Δεδέαγατς », *Τετράδια της Εδύνης* 7 : *Επιτάφια Στήλη στον Ίωνα Δραγούμη* (1978), σ. 96 - 118. Τὰ κείμενα καλύπτουν το Μακεδονικό ζήτημα στα χρόνια 1903 - 1906.

5. Βλ. Λοβέρδου, *Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος*, σ. 94 κ.εξ., και ειδικά για την εξορία στην Τρίγλια σ. 117 - 120.

Α'

Ὁ Δράμας Χρυσόστομος, Τρίγλια, στὸν Ἰωνα Δραγούμη, Κωνσταντινούπολη.

Φίλτατέ μοι Ἰωαννίσις,

Πιστεύω ὅτι ἐλάβετε καὶ τὸ τελευταῖόν μου. Τὸ παρόν μου σκοπὸν προτίθεται νὰ σᾶς παρακαλέσῃ νὰ τείνετε εὐμενὲς ὁδὸς εἰς τὴν παράκλησιν, ἣν καὶ πρὸς ὑμᾶς καὶ δι' ἡμῶν θ' ἀπευθύνῃ ἡ ἐκ Δράμας ἐρχομένη ἐπίσημος Ἐπιτροπὴ, ἐκ μέρους τῆς Ἐπαρχίας, ἣτις ἐρχεται νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπάνοδόν μου εἰς Δράμαν. Ὡς γνωρίζετε ἡ Ἐπαρχία καὶ ἡ πόλις τῆς Δράμας διέκοψαν πᾶσαν σχέσιν μετὰ τοῦ Ἀγίου Βάσσης, καὶ τὸν ἠνάγκασαν ν' ἀναχωρήσῃ. Ἐκ τῶν ἐφημερίδων δὲ εἶδον ὅτι ζητήσας ἔλαβε τὴν ἄδειαν πρὸς ἔλευσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἰδοὺ τώρα μία ἄλλη σπουδαιότερα ἀφορμὴ νὰ ἀπαιτήσῃτε νὰ ἔλθω εἰς Βασιλεύουσαν, ὅπου νὰ διαφωτίσω ὅλους περὶ τῶν ἐν τῇ γωνίᾳ ἐκείνῃ τῇ πολυτίμῳ τῆς Μακεδονίας, ἣτις ἐκ θείας Προνοίας ἔλαχεν ἐμοὶ ὡς Ἐπαρχία. Ὅταν εἶμαι εἰς Βασιλεύουσαν ἐλπίζω μὲ τὸν καιρὸν νὰ παρουσιασθῇ ἡ κατάλληλος εὐκαιρία πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὰ ἴδια, ἢ πρὸς τοποθέτησιν ἐν ἄλλῳ ἴσῃ σπουδαιότητος κέντρῳ ὡς τὰ Ἰωάννινα, Ἀδριανούπολις ἢ Σμύρνη. . . Ἐδῶ ἐρριμμένον μ' ἐλησμόνησαν ὅλοι καὶ μόνον εὐγενῆ τινα πνεύματα κινοῦνται ἀκόμη δι' ἐμέ, καὶ πατριωτικαὶ καρδίαι πάλλονται παλμούς ζωοῦ διαφέροντος δι' ἓνα, ὃν ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ του ἐγκατέλιπον, ἀλλ' ἡ Ἐπαρχία μου μὲ ποθεῖ, καὶ δι' ἐμὲ ζεῖ, καὶ ὅλη εἶνε ὡς ἡφαίστειον κοχλάζον, καὶ δὲν θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς ἄλλον τινὰ νὰ καθήσῃ ἐπὶ τοῦ καθημαγμένου ἐκ τῶν κατενεχθέντων κατ' ἐμοῦ θανάσιμων τραυμάτων θρόνον μου. Ὡστε, ἀδελφέ, παρηγορήσατε τὴν ἐρχομένην Ἐπιτροπὴν τριῶν φιλογενῶν προκρίτων, οἵτινες καὶ προσωπικῶς σᾶς γνωρίζουσι καὶ θὰ σᾶς ζητήσωσι προστασίαν καὶ ἀντίληψιν, προστατεύσατε αὐτούς, καὶ δότε αὐτοῖς τὰς χρηστοτάτας τῶν διαβεβαιώσεων, ἅμα δὲ καὶ κατορθώσατε νὰ ἔλθω πλέον εἰς Βασιλεύουσαν. Δεκάμηρον πλέον κινδυνεύει νὰ συμπληρωθῇ. Ἀπὸ τὸ ξόανον μὴ περιμένετε τι, ἐφόσον ὑμεῖς δὲν τρέξετε τοὺς ὁδόντας σας καὶ ἐπὶ ποινῇ καὶ ἀπειλῇ σκληροῦ ἐξαναγκάσητε τὸν ἀναίσθητον νὰ πράξῃ τὸ καθήκον του.

Σᾶς γλυκοφιλῶ

ὁ ἀδελφός

† ὁ Δράμας Χρυσόστομος

28 Μαΐου 1908

Ἀπὸ τὰ πραγματολογικὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχει ἡ ἐπιστολὴ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀποστολὴ τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ἀπὸ πολίτες τῆς Δράμας στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴ διενέργειαν παραστάσεων ὑπὲρ τῆς ἐπάνοδου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι ἄγνωστη στοὺς βιογράφους τοῦ Χρυσοστόμου καὶ δὲν σημειώνεται σὲ πηγὰς γιὰ τὴ

δράση του στη Δράμα, που ωστόσο τονίζουν ιδιαίτερα τις συγκινήσεις που προκάλεσε στο ποίμνιό του ή εξορία του μητροπολίτη τους⁶.

Ἡ μνεῖα τοῦ Ἀγίου Βάρνης ἀναφέρεται στὸν μητροπολίτη Βάρνης Νεόφυτο, ποὺ εἶχε διαδεχθεῖ τὸ 1906 τὸν Πολύκαρπο, τελευταῖο ἑλληνα μητροπολίτη ποὺ ἀρχιεράτευσε στὴ Βάρνα. Τὸ τοπικὸ ὅμως βουλγαρικὸ στοιχεῖο ποὺ ἐλεγχοῦταν ἀπὸ τοὺς ἐξαρχικούς στὴ μεγάλη ἐκκλησιαστικὴ διένεξη τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος δὲν ἐπέτρεψε στὸν Νεόφυτο νὰ ἀποβιβαστεῖ στὴ Βάρνα⁷. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Χρυσοστόμου σὲ παρουσία τοῦ μητροπολίτη Βάρνης στὴν ἐπαρχία Δράμας μᾶς ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Βάρνης Νεόφυτος ἴσως νὰ εἶχε σταλεῖ στὴ Δράμα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο ὡς τοποτηρητὴς τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀναδίφηση τῶν πατριαρχικῶν κωδίκων ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεση αὐτή. Σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἡ παρουσία τοῦ Βάρνης Νεοφύτου ὡς ἐπιτρόπου τοῦ Χρυσοστόμου μαρτυρεῖται στὴ Δράμα μετὰ τὸ 2 Νοεμβρίου 1907 καὶ 24 Μαΐου 1908. Οἱ ἀντιδράσεις ὅμως τοῦ τοπικοῦ ποίμνιου τελικὰ τὸν « ἠνάγκασαν νὰ ἀποχωρήσῃ », ὅπως σημειώ-νεται στὴν ἐπιστολή. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ποὺ ἀπέδωσε ἡ ἐρευνα εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι ἡ Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου διόρισε τὸν μητροπολίτη Βάρνης ἐπίτροπο τοῦ ἐξόριστου μητροπολίτη Δράμας μετὰ ὑπόδειξη τοῦ ἴδιου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ πληροφορία ἐξάγεται ἀπὸ πατριαρχικὸ γράμμα στὸν Δράμας Χρυσόστομο στὴν Τρίγλια, ἡμερομηνίας 18 Ὀκτωβρίου 1907⁸. Ἡ χρῆση τοῦ χαρακτηρισμοῦ « ζόانون », ποὺ ἀναφέρεται

6. Ἡ πληροφορία λείπει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Λοβέρδου, ὅπως καὶ ἀπὸ τοῦ Ε. Γ. Στρατῆ, *Ἡ Δράμα καὶ ἡ Δράβησκος. Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ μελέτη*, Σέρρες 1924, ὅπου ὑπάρχουν πολλὲς μνεῖες τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Χρυσοστόμου (π.χ. σ. 29, 39 - 40, 42 - 43, 45), χωρὶς ὅμως νὰ προστίθεται καμιά οὐσιαστικὴ λεπτομέρεια.

7. Ὁ μητροπολίτης Βάρνης Πολύκαρπος πέθανε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1906. Διάδοχός του ἐκλέχθηκε ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὶς 27 Ἀπριλίου 1906 ὁ μητροπολίτης Μοσχονησίων Νεόφυτος Κοτζαμανίδης, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν μπόρεσε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ Βάρνα ἐξαιτίας τῆς ἀντίδρασης τῶν ἐξαρχικῶν. Μετὰ τὴν περιπέτειά του στὴ Δράμα ἐκλέχθηκε μητροπολίτης Παραμυθίας, Φιλιατῶν καὶ Γηρομερίου στὶς 30 Μαΐου 1909. Γιὰ τὶς διαδοχικὲς αὐτὲς ἐκλογὲς βλ. Μητροπολίτη Μιλήτου Αἰμιλιανὸ Τσακοπούλου, « Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ ἀρχιεποφλακίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου », *Ὁρθοδοξία*, τόμ. 33 (1958), σ. 407 καὶ 416.

8. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα εἶναι τὸ ἐξῆς :

Γράμμα τῷ Μητροπολίτῃ Δράμας Χρυσοστόμῳ, εἰς Τρίγλιαν.

« Ἀναγνωσθέντος συνοδικῶς τοῦ ἀπὸ ζ' τοῦ μεσοῦντος γράμματος τῆς αὐτῆς Ἱερό-τητος, δι' οὗ ὡς ἀντιπρόσωπον αὐτῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτῆς ὑποδείκνυσι τὸν Ἱερώτατον Μητροπολίτην Βάρνης κὺρ Νεόφυτον, ἐγένετο δεκτὴ ἡ τοιαύτη ὑπόδειξις τῆς αὐτῆς Ἱερότητος καὶ ἐνεκρίθη ὁ διορισμὸς τοῦ εἰρημένου ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ ὡς ἀντιπρόσωπον αὐτῆς, ὅστις καὶ μέλλει ἵνα ἀπέλθῃ εἰς Δράμαν, εὐθὺς ὡς τᾶχιστα ἀποπερατώσῃ τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ἐξαρχικὴν εἰς Μέτρας ἀποστολήν. Ἀσμένως οὖν περὶ τοῦτου πληροφροῦντες 18 Ὀκτωβρίου 1907 »

(Πατριαρχικὸς Κώδιξ 968, σ. 428 - 429.)

Οἱ πατριαρχικοὶ κώδικες περιέχουν ἐπίσης τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση :

Γράμμα τῷ Βάρνης Νεοφύτῳ, Ἐπιτρόπῳ τοῦ Μητροπολίτου Δράμας, 2 Νοεμβρίου 1907. (Κώδιξ 968, σ. 455).

Τηλεγράφημα τῷ Μητροπολίτῃ Βάρνης Νεοφύτῳ, Ἀρχιερατικῷ Ἐπιτρόπῳ τοῦ

πιθανότατα στὸν Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ', δίνει τὸ στίγμα τοῦ Χρυσοστόμου στὴ διένεξη ἰωακειμικῶν - ἀντιιωακειμικῶν στοὺς κόλπους τῆς ἱεραρχίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

B'

Ὁ Δράμας Χρυσόστομος, Τρίγλια, στὸν Ἰωνα Δραγοῦμη, Κωνσταντινούπολη.

Φίλτατε Ἰωαννίσιε,

Ἐγραφα ὑμῖν δύο γράμματα, εἰς τὰ ὅποια δὲν ἔχω ἀπάντησίν σας. Ἀλλὰ καὶ τί ν' ἀπαντήσετε; Γνωρίζω ὅτι καθίσταμαι φορτικὸς φλυαρῶν ἀδιάκοπα ὥσάν κανεὶς ξεμωραμένος καὶ παλίμπαις γέρον, καίτοι μόλις εἶμαι ἀκόμη ἀνὴρ τεσσαρακοντούτης. Πλὴν τί νὰ κάμω κἀγώ; ξεσπᾶνω στὸ ἀθῶον κεφάλι σας! καὶ ἄκουε λοιπὸν καὶ πάλιν: ἐπανελθὼν χθὲς ὁ ἀδελφός μου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐγένετό μοι κοιμιστὴς εἰδήσεως, ἥτις μ' ἐτάραξεν ὅτι δηλονότι οἱ ἐν Φαναρίῳ προτίθενται νὰ μὲ μεταθέσωσιν εἰς Ἰκόνιον ἢ Νεοκαισάρειαν, καὶ ἡ πρεσβεία παρακληθεῖσα ἔγραψε ζητοῦσα ὁδηγίας κάτωθεν, ἂν τυγχάνη δεκτὴ ἢ τοιαύτη διὰ μεταθέσεώς μου εἰς Ἰκόνιον ἢ Νεοκαισάρειαν λύσις τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος τῆς Δράμας.

Ἀγαπητέ, τίς ἢ ἀνάγκη κατ' ἀρχὴν ν' ἀποδεχθῇ κἂν τοιαύτην πρότασιν ἢ πρεσβεία καὶ νὰ γράψῃ καὶ ζητήσῃ ὁδηγίας εἰς ὑπόθεσιν, ὅπου καλῶς γνωρίζει ὅτι οὐδέποτε ἐγὼ θὰ δεῖξω συγκατάθεσιν; Ἰνα τί δὲν κόπτεται ἅπαξ διὰ παντὸς τὸν βῆχα τῶν ἐν Φαναρίῳ δηλοῦσα ὅτι ὁ Δράμας ἢ θὰ ἐπανεέλθῃ αὖθις εἰς Δράμαν ἢ δὲν θ' ἀποσταλῇ οὐδαμοῦ ἄλλαχού, εἰ μὴ ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ καὶ ὥς ἐσχάτην ὑποχώρησιν εἰς Σμύρνην, ἵνα μάθῃ ὁ κόσμος ὅτι οἱ μετ' εὐορκίας ἐργασθέντες καὶ πίπτοντες θύματα ἐν ταῖς ἀγκάλαις τοῦ ἱεροτάτου τῶν

Μητροπολίτου Δράμας. « Παρέχεται ὑμῖν ἄδεια ἐλθεῖν, ἀφ' οὗ διορίσθητε προσωρινὸν ἀρχιερατικὸν Ἐπίτροπον. 24 Μαΐου 1908. » (Κῶδιξ 969, σ. 262.)

Τηλεγράφημα τῷ Μητροπολίτῃ Δράμας, εἰς Τριγλίαν. « Ἐπιτρέπεται Ὑμετέρα Πανιερότητι ἐλθεῖν ἐνταῦθα. 19 Ἰουλίου 1908. » (Κῶδιξ 969, σ. 358.)

Τηλεγράφημα τῇ Δημογεροντίᾳ Δράμας. « Πρὸ λήψεως ὑμετέρων τηλεγραφημάτων ἀπεφασίσθη ἐπάνοδος ὑμετέρου Μητροπολίτου αὐτόσε πρώτῃ ἐνκαιρίᾳ. 22 Ἰουλίου 1908. » (Κῶδιξ 969, σ. 358.)

Γράμμα τῷ Μητροπολίτῃ Δράμας Χρυσοστόμῳ, εἰς Δράμαν. 6 Σεπτεμβρίου 1908, (Κῶδιξ 969, σ. 393.)

Τὴν ἀναδίφηση τῶν πατριαρχικῶν κωδίκων εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ κάνει κατὰ παράκλησίν μου ὁ Ἀρχιεφεπίσκοπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Οἰκονόμος Νικόλαος Πετροπέλλης, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά. Ἐπίσης ἐκφράζω τὴς εὐχαριστίας μου στὸ Διευθυντὴ τοῦ Πατριαρχικοῦ Γραφείου σεβασμιότατο μητροπολίτη Φιλαδελφείας κ.κ. Βαρθολομαῖο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἄδειας τοῦ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ πατριαρχικοὶ κώδικες.

καθηκόντων δὲν ἐγκαταλείπονται εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐχθρῶν των, ἀλλ' ὑποῦνται καὶ στεφανοῦνται καὶ δοξάζονται ; Ἀπὸ τῆς χθὲς εἶμαι τεταραγμένος, διότι φοβοῦμαι, πολὺ φοβοῦμαι, μήπως ὑποχωρήσητε εἰς τὰς ἀξιώσεις τῶν ἐν Φαναρίῳ καὶ μὲ θυσιάσητε δωρεὰν τὸν κακοδαίμονα, ἵνα τὰ ἀρεστὰ τοῖς ἐν Φαναρίῳ ἐκτελεσθῶσι. . .

Δὲν μοὶ μένει παρὰ ν' ἀρχίσω ἐλέγχων τοὺς ἐν τῷ Ἰοστεφάνῳ, ὧν αἱ ἐπάλληλοι ὑποσχέσεις ἐξανεμοῦνται καὶ οἱ ὅροι καὶ τὰ πιστὰ δὲν φυλάσσονται. Ὑπὸ τὸ κράτος τῆς βαρυνθμίας ταύτης ἐχάραξα τὸ ἐσωκλειστον διὰ τὸν ἐξοχώτατον, τὸ ὁποῖον παρακαλῶ νὰ ἐγχειρίσητε, ἐν ᾗ περιπτώσει τὰ θρυλλούμενα ἔχονται ὑποστάσεως καὶ πρόκειται νὰ θυσιασθῶμεν δωρεὰν καὶ ὡς ἔτυχεν ἡμεῖς. . . Ἐσωκλείω καὶ πρὸς τὸν ἐξοχώτατον κ. Πανᾶν ἰδιαίτερον γράμμα, τὸ ὁποῖον πρὶν ἀποστείλῃτε δότε τῷ ὑμετέρῳ ἐξοχωτάτῳ, ἵνα ἴδῃ. Ἱερὰς ὑποχρεώσεις ἔχουσιν ἀπέναντί μου οἱ ἐν τῷ Ἰοστεφάνῳ Ἀστέι νὰ μὴ μ' ἐγκαταλίπωσιν ἀπροστάτευτον. . . Ἐπὶ τέλους, ἀδελφέ, ἂν τόσον ἐπωρῶθησαν οἱ ἐν Φαναρίῳ καὶ ἐσκήλησαν τὸν τράχηλόν των ὡς τὸν τράχηλον δυστροποῦ βοός, τρίζατε ὀλίγον τοὺς ὀδόντας σας καὶ δείξατε ὅτι δὲν δύνανται νὰ κακουργῶσιν εἰς βάρος τοῦ ἔθνους ἀτιμωρητεῖ. Περιμένω ἀνυπομόνως εὐφρόσυνον γράμμα Σας, ἵνα καθυστερήσω τὴν τεταραγμένην μου καρδίαν. Ἐμαθὼν παρὰ τοῦ εἰς Προῦσαν μεταβάντος Κοντογ. ὅτι προτίθεσθε νὰ μεταβῇτε κατ' αὐτὰς εἰς τὸ Ἄστυ. Λαλήσατε ἐκεῖ εἰς τὴν καρδίαν τῶν ἀρμοδίων περὶ τῆς ὁλεθρίας φορᾶς, εἰς ἣν τὰ τοῦ Γένους διὰ τὴν ἀστοργίαν τῶν ἐν Φαναρίῳ φέρονται. Ὑψώσατε τὴν φωνὴν Σας καὶ δότε νὰ ἐννοήσωσι ποῦ κεῖται ἡ πληγὴ ἡ γαγγραινώδης, καὶ διατὶ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἐπιβάλλει τὴν χειρουργικὴν ἐπέμβασιν πρὸς ἀποκοπὴν καὶ καυτηριασμόν τοῦ ὁλεθρίου τούτου μέλους τοῦ σώματος, ὅπερ λέγεται οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, οὗτινος δυστυχῶς τὸ πάσχον μέλος οὐδὲν ἄλλον εἶναι εἰμὴ ἡ κεφαλὴ ! μικρὸν δηλαδὴ κακόν ! ! Λαλήσατε καὶ περὶ τῶν δεσμῶν μου, ἀδελφέ, ἵνα ἡ λυθῶσιν ἐνδόξως ἢ μηδόλως λυθῶσι.

Γλυκοφιλῶ ὑμᾶς καὶ τὸν Ποιτέν.

Ὁ πολλὰ φίλος σας

† Ὁ Δράμας Χρυσόστομος

14 Ἰουνίου 1908

Σημείωσις στὸ περιθώριον τῆς πρώτης σελίδας :

Τὰ ἐσωκλειστα δύο γράμματά μου ἀφῆκα χωρὶς φακέλλους ἐξεπίτηδες ἵνα ὑμεῖς, τὸ μὲν ἐν ἐγχειρίσητε ἀνοικτὸν τὸ δ' ἕτερον ἐσωκλείσητε ἐν ὑμετέρῳ γράμματι.

(Μονογραφὴ)

Τὰ ἀποσιωπητικὰ στὸ καίμενο τῆς ἐπιστολῆς εἶναι τοῦ συγγραφέα.

Ἡ πρώτη φράσις τοῦ γράμματός τοῦ Χρυσόστομου στὸν Ἰωνα Δραγούμη τῆς 14

Ἰουνίου 1908 θέτει ἓνα γενικότερο πρόβλημα τόσο γιὰ τὴ θεμελιωμένη μελέτῃ τῶν σχέσεων τους ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένη γνώση τῆς προσωπικότητος τοῦ Χρυσόστομου. Πρόκειται γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ ἐθνομάρτυρα ἱεράρχη. Ἀπὸ τὰ δύο γράμματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος, τὸ ἓνα εἶναι πιθανότατα ἐκεῖνο τῆς 28 Μαΐου 1908 ποὺ παρουσιάσαμε παραπάνω. Ἡ ἀναφορὰ σὲ δεύτερο, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἓνα ὀλόκληρο σῶμα χαμένης ἢ λανθάνουσας ἀλληλογραφίας τοῦ ἱεράρχη τῆς Σμύρνης. Ἀποσπάσματα ἐπιστολῶν τοῦ Χρυσόστομου παραθέτει ὁ παλαιότερος βιογράφος του, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σχετική βιβλιογραφία ἀπουσιάζουν γενικὰ δημοσιεύσεις γραμμάτων του ποὺ νὰ ἀποκαλύπτουν μὲ ἀμεσότητα τὴ σκέψη του⁹. Ἡ συγκέντρωση τῆς σωζόμενης ἀλληλογραφίας του ἐμφανίζεται ἔτσι ὡς ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς ἱστορικῆς ἀποκατάστασης τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς δράσης του.

Σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ μνημονεύονται στὴν ἐπιστολὴ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Χρυσόστομος εἶχε τρεῖς ἀδελφούς, τὸν Εὐγένιο, τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Δημήτριο¹⁰. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπίσουμε ποὺς ἀπὸ τοὺς τρεῖς εἶναι ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ. Ὁ «ἐξοχώτατος» ποὺ ἀναφέρεται ἄνωνυμα ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο εἶναι πιθανότατα ὁ Ἕλληνας πρέσβης στὴν Ὑψηλὴ Πύλῃ Ἰωάννης Γρυπάρης (1903 - 1913). Ὁ «ἐξοχώτατος κ. Πανᾶς» πρὸς τὸν ὁποῖο ἐπίσης ἐπιστέλλει μέσω τοῦ Δραγοῦμη ὁ Χρυσόστομος, εἶναι ὁ μελλοντικός (1910 - 1913) Ἕλληνας πρέσβης στὴ Σόφια Δημήτριος Πανᾶς, ποὺ διαπραγματεύθηκε τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ συμμαχία τοῦ 1912 καὶ διαδέχθηκε τὸν Γρυπάρη στὴν πρεσβεΐα τῆς Πόλης τὸ 1914. Τὸ 1908 ὑπηρετοῦσε στὴν κεντρικὴ ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ὡς Γενικὸς Γραμματέας. Ὁ Κοντογ. ποὺ ἀναφέρεται συντομογραφικὰ εἶναι πιθανὸν ὁ Στρατιωτικὸς Ἀκόλουθος τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβεΐας Κωνσταντινουπόλεως Πάτροκλος Κοντογιάννης, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1899 καὶ συνεπῶς θὰ εἶχε παλιὰ γνωριμία μὲ τὸν Χρυσόστομο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ τελευταῖος ἦταν Μέγας Πρωτοσύγκελλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1897 - 1901). Ὁ Ποττέν, τέλος, ποὺ μνημονεύει μὲ ἰδιαίτερη οἰκειότητα ὁ Χρυσόστομος στὴν ἐπιφώνηση τῆς ἐπιστολῆς, εἶναι ὁ Ἀρμάνδος Ποττέν, Α' Γραμματέας τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβεΐας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ 1902. Ὁ Χρυσόστομος εἶχε ἀλληλογραφήσει καὶ κατευθεῖαν μὲ τὸν Ποττέν γιὰ τὰ ἴδια ἀκριβῶς θέματα ποὺ θίγει στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωάν¹¹.

*

Τὸ τρίτο γράμμα προέρχεται ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο, ἤδη μητροπολίτη Σμύρνης, καὶ κατοπτρίζει τὴν εὐφορία ποὺ προκάλεσαν οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι στοὺς ἡγετικούς κύκλους τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ. Οἱ δοκιμασίες τοῦ

9. Βλ. Λοβέρδου, *Ὁ Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος*, σ. 82 κ.εξ., 93, 97 - 98, 99, 112 - 113, 115 - 116, 166 - 165. Ἄλλες ἐπιστολὲς καὶ ἔγγραφα τοῦ Χρυσόστομου δημοσιεύουν οἱ Γ. Ι. Ἀναστασιάδης, «Σωκράτης Σ. Σολομωνίδης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. Ε' (1952), σ. 20, Κ. Μαμώνη, «Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ Μητροπολίτου Χρυσόστομου Σμύρνης», *αὐτόθι*, τόμ. ΙΒ' (1965), σ. 403 - 410, καὶ Ν. Καραρᾶς, «Μιχαὴλ Ἀντ. Ἰσηγόνης καὶ ἀνέκδοτα πρὸς αὐτὸν γράμματα», *αὐτόθι*, τόμ. ΙΕ' (1972), σ. 173. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ θέματα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ παρουσιάζει ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Χρυσόστομου πρὸς τὸν Ἰωάννη Γ' τῆς 28 Ἰανουαρίου 1909 ποὺ δημοσιεύει ὁ Σολομωνίδης, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, τόμ. Α', σ. 406 - 410.

10. Λοβέρδου, *ὁπ. π.*, σ. 12.

11. Βλ. *αὐτόθι*, σ. 97 - 98, καὶ Χρ. Καλαφάτη, *Ἐκθέσεις περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ*

μητροπολιτικοῦ ζητήματος τῆς Δράμας ἀνήκουν πιά στὸ παρελθὸν τοῦ ἱεράρχη, ποὺ καταξιώθηκε μὲ τὴ μετάθεσή του στὴ σπουδαιότερη μητρόπολη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὡς συγκρατηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μετάθεση στὴ Σμύρνη ἐκπλήρωνε ἐπιθυμία ποὺ εἶχε ἐκφράσει ὁ Χρυσόστομος κατὰ τὴν ἐξορία του στὰ δύο γράμματα τοῦ 1908 στὸν Ἰωάνη Δραγούμη. Στὴ φάση ἐκείνῃ ὁ Χρυσόστομος ἐμφάνιζε τὴ μετάθεση στὴ Σμύρνη ὡς τὸ μόνο συμβιβασμὸ ποὺ ἦταν διατεθειμένος νὰ δεχθεῖ γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ μητροπολιτικὸ ζήτημα Δράμας. Ἔτσι ὁ Χρυσόστομος ἦταν ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες τῆς Μακεδονίας, τοὺς ὁποίους τὸ Πατριαρχεῖο μετέθεσε σὲ μικρασιατικὲς μητροπόλεις γιὰ νὰ ἀμβλύνει τὶς ἀντιδράσεις τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν στὴν ἔντονη ἀνάμιξή τους στὸ Μακεδονικὸ Ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος πέτυχε νὰ τοποθετηθεῖ σὲ ἴσης πολιτικῆς σημασίας μητρόπολη καὶ νὰ μὴν ἀπομακρυνθεῖ στὰ βάθη τῆς ἀνατολῆς, ὅπως ἔγινε μὲ τὸν Καστοριάς Γερμανό, ποὺ μετατέθηκε στὴ μητρόπολη Ἀμυσείας.

Τὸ πανηγυρικὸ γράμμα στὸν Ἰωάνη μαρτυρεῖ καὶ πάλι τὴν ἔντονη πολιτικὴ δράση καὶ τὶς πολιτικὲς διενέξεις τοῦ Χρυσοστόμου καὶ στὸ νέο χῶρο τῆς διακονίας του. Στὴ Σμύρνη ἔλειπαν οἱ πιεστικὲς ἀνάγκες τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, ποὺ στὴ συνείδηση τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν λειτουργοῦσαν ὡς μηχανισμοὶ νομιμοποίησης τῆς μεταβολῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τους διακονίας σὲ δραστηριότητα γιὰ τὴν προαγωγή τῶν ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ὡστόσο ἡ ἀπόλυτη πολιτικοποίηση τῆς ὀρθόδοξης ἱεραρχίας στὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία στὸ μεταίχμιο τοῦ δέκατου ἑνατοῦ μὲ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα φαίνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ ἐμπλοκὴ τοῦ Χρυσοστόμου σὲ ἐνδοελληνικὲς κομματικὲς διενέξεις. Ἡ ἱεραρχία δὲν ἦταν πλέον ὁ κοινὰ ἀποδεκτὸς φορέας τῆς ἡγεσίας τῶν ραγιαδῶν ὅπως τὴν εἶχε καθιερώσει ἡ ἐθναρχικὴ παράδοση, ἀλλὰ, διασπασμένη ἢ ἴδια, ἀποτελοῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ διεκδικοῦσαν τὸ προβάδισμα στὴν ἡγεσία τῶν ὑποδούλων. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔντονη ἀντίθεση τοῦ Χρυσοστόμου σὲ γνωστὲς προσωπικότητες τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ δημοσιογραφίας τῆς Πόλης καὶ τῆς Σμύρνης τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ τῶν βαθιῶν ζυμώσεων γύρω ἀπὸ τὸ μέλλον τοῦ ἐλληνισμοῦ στὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Οἱ ἀντιθέσεις αὐτές, ὅπως διαγράφονται στὸ γράμμα ποὺ ἀκολουθεῖ, μαρτυροῦν ὅτι ἡ συναίνεση στὴν ὁποία ἐδραζόταν ἡ ἐθναρχικὴ παράδοση εἶχε ἀνεπανόρθωτα διαρραγεῖ. Μὲ τὴ ρήξη αὐτὴ συνδεόταν τὸ κρίσιμότερο ζήτημα : τῆς προσφορότερης στρατηγικῆς ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἐλληνισμοῦ στοὺς κόλπους τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους. Αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπίκεντρο τῆς διένεξης εἶναι, κατὰ τὴν ἐπιστολή, ἡ ἐνδεικνυόμενη στάση τῆς ἡγεσίας τοῦ ἀλύ-

⁹ *Ἀγῶνας*, σ. 86 - 87 καὶ 89 - 90. Ὅταν ὁ Χρυσόστομος ἐξελέγη μητροπολίτης Σμύρνης (Μάιος 1910) ὁ Ποττὲν ὑπηρετοῦσε ἐκεῖ ὡς Γενικὸς Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος. Στὴ θέση αὐτὴ παρέμεινε ὡς τὸ θάνατό του τὸν Ἰούλιο 1912. Βλ. Χρ. Σολομωνίδη, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, τόμ. Α', σ. 76, 148.

τρωτου έλληνισμού άπέναντι στο Νεοτουρκικό Κομιτάτο¹². Άς σημειωθεί ότι το γράμμα άπευθύνεται στον Ίωνα που βρισκόταν μετά την έκρηξη του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου (4 Οκτωβρίου 1912) με τον έλληνικό στρατό στη Μακεδονία. Λίγες μέρες αργότερα ό Ίων ύψωσε την έλληνική σημαία στη μητρόπολη τής άπελευθερωμένης Θεσσαλονίκης.

Ό Σμύρνης Χρυσόστομος, Σμύρνη, στον Ίωνα Δραγούμη, Μακεδονία.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Φίλτατε,

Άφ' ού νοερώς συμπάλλω μεθ' ύμών τὰ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν μαχῶν ἐκ βασιλικῶν χειλέων τὸ πρῶτον ἀπαγγελλθέντα οὕτως βασιλικά τροπάρια

Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου
καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν Σου
νίκας τοῖς βασιλεῦσι κατὰ βαρβάρων δωροῦμενος
καὶ τὸ Σὸν φυλάττων διὰ τοῦ Σταυροῦ Σου πολίτευμα

καὶ τὸ ἀπαράμιλλον

Ό ὑψωθείς ἐν τῷ Σταυρῷ ἐκουσίως
τῇ ἐπωνύμῳ σου καινῇ Πολιτεῖα
τοὺς οἰκτιρμούς Σου δώρησαι Χριστὲ ό Θεός
εἰφθρανὸν ἐν τῇ Δυνάμει Σου τοὺς πιστοὺς Βασιλεῖς ἡμῶν
νίκας χορηγῶν αὐτοῖς κατὰ τῶν πολεμίῳν
τὴν συμμαχίαν ἔχοιεν τὴν Σὴν
ὅπλον εἰρήνης ἀήτητον τρόπαιον

τροπάρια, τὰ όποῖα διέταξα νὰ ψάλλονται καθ' ἐκάστην ἐν ἀπάσαις ταῖς Σχολαῖς,

Άφ' ού γλυκοφιλήσω ύμᾶς, καὶ δι' ύμῶν ὅλους τοὺς ἐργάτας τοῦ κοσμο-ιστορικοῦ ὄντως ἔργου καὶ κατορθώματος τῆς χριστιανικῆς βαλκανικῆς ὁμοσπονδίας, ἧς οἱ ἄγλαοὶ καρποὶ ἤρχισαν νὰ φαίνονται όπόσον θὰ εἶνε ζωηφόροι καὶ ἀγλαότατοι,

Σπεύδω νὰ ἐπανορθώσω μίαν πλάνην, εἰς ἣν ἄκων παρεσύρθητε, τὴν

12. Για τὸ πολιτικὸ πλαίσιο τῆς διένεξης τὸ ἔργο τοῦ Έμ. Έμμανουηλίδη, *Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Όθωμανικῆς αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1924, εἶναι θεμελιώδες. Βλ. ἐπίσης στὴν πρόσφατη βιβλιογραφία F. Ahmad, « Unionist relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1907 - 1914 », στὴ συλλογὴ *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, ἐπιμ. B. Braude καὶ B. Lewis, Νέα Ὑόρκη 1982, τόμ. Α', σ. 401 - 434, καὶ A. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek - Turkish Relations 1918 - 1974*, Ἀθήνα 1983, σ. 36 - 44.

πλάνην ὅτι ἡ πολιτεία μου παρουσίασέ τι τὸ σκοτεινὸν διὰ τὰς μετὰ τοῦ Κομιτάτου, ὅτε ἴσχυε τοῦτο, σχέσεις μου!! ὦ γῆ καὶ Θεός! καὶ πότε ἐγὼ εἶχον σκοτεινὸν τι σημεῖον ἐν τῇ πρὸς τοὺς Κομιτατικούς Νεοτούρκους πολιτεία μου; Τὰ σκοτεινὰ σημεῖα εὐρέθησαν ἐν τῇ σκοτεινῇ καὶ ζοφερᾷ διανοίᾳ τῶν σκευωρησάντων τὸν πρόστυχον τοῦτον μύθον προσωπικῶν μου ἐχθρῶν, ὧν εἷς ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως λιλιπούτειος ἐκεῖνος Σπανούδης, διευθυντὴς τῆς « Προόδου », ὃν δύναται ὁ Γρυπάρης, καὶ ὅλοι οἱ μετ' αὐτοῦ συνεργαζόμενοι μεγάλοι ἄνδρες Καζανόβηδες καὶ Κεσσίσογληδες (ἐξαίρεσιν ποιοῦμαι μόνον διὰ τὸν ὄντως φιλόπατριν καὶ δαιμόνιον ἄνδρα Μπούσιον καὶ τὸν δραστήριον ὄντως Κανελλόπουλον, οὓς δὲ ὡς παρῆσαν, τίς οἶδε πῶς σκευωρήσαντες καὶ διαβαλόντες καὶ τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον μου) νὰ θεωρῶσιν ὡς ἔχοντα ἔνδον τοῦ ἠθικὸν κόσμον καὶ ἐθνικὴν ψυχὴν, ἀλλὰ τὸν ὅποιον ἐγὼ θεωρῶ κάθαγμα τοῦ χειρίστου εἶδους καὶ τυφλὸν παράσιτον, ἔρπον περὶ τὸν θρόνον τοῦ κιβδηλοτάτου τῶν Πατριαρχῶν, ὅσοι ποτὲ ἐπατριαρχευσαν ἐν τῇ πόλει τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ κακῇ μοίρᾳ ἐν οὕτω μεγάλαις ἡμέραις πατριαρχεύοντος Ἰωακείμ τοῦ Γ'. Σπανούδης καὶ Κεσσίσογλου καὶ Καζανόβας καὶ Σταματιάδης εἶνε οἱ ἐμοὶ σκευωροὶ καὶ συκοφάνται, τῶν σκευωριῶν τῶν ὁποίων ἡ ἀπήχησης πῶς εὗρεν ἔστω καὶ ἐλάχιστον τρόπον ἐν τῇ ὑμετέρᾳ φαινῇ διανοίᾳ ἀπορῶ καὶ ἐξίσταμαι. Παρακαλῶ νὰ ὑποβάλητε εἰς αὐστηρὰν ἀνάκρισιν ὃχι μόνον τὸν κ. Στελλάκην, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς ἐκ Σμύρνης ἀφικομένους φιλογενεῖς Σμυρναίους περὶ τοῦ προσώπου καὶ περὶ τῆς πολιτείας μου, καὶ νὰ μοὶ δηλώσητε ἂν τις ἐξ αὐτῶν εἶδέ τι σκοτεινὸν σημεῖον ἐν τῇ πολιτεία μου πρὸς τοὺς Νεοτούρκους, ὅτε ἴσχυον καὶ ποῖον τοῦτο τὸ σημεῖον, διότι ἐγὼ ἐν ὑπερηφανεῖᾳ καὶ καυχῇ διακηρύττω ὅτι ὅτε ἴσχυε τὸ Κομιτάτον, ὁ μόνος ὅστις δὲν ἔκαμψε γόνυ, ὁ μόνος ἀδίαλλα κατ' οὖς πολέμιος, ὁ μόνος ἐφ' οὗ ἐρρίπτοντο αἰνῶνα τὰ μικρὰ βέλη τοῦ ἀγρίου μίσους των, ἡμῶν ἐγώ... Ναί, ἐγὼ οὐδέποτε ἐγνώρισα συνθηκολογίας μετὰ τοιοῦτου ἀχρείου σωματείου: ἀπόδειξις, οἱ μύδροι τῆς λύσεως τοὺς ὁποίους ἐξηρεύοντο καὶ ἔτι καὶ νῦν συντετριμμένοι ἐξερεύονται κατ' ἐμοῦ. Ἀποκαλῶ αἰσχροὺς συκοφάντην πανταδήποτε καὶ ὅπουδήποτε καὶ ὅσονδήποτε ὑψηλὰ καὶ ἂν ἴσταται, ὅστις ἐτόλμησε νὰ μὲ ραδιουργήσῃ: εἴθε ὅλων τῶν πανελλήνων, εἴθε καὶ αὐτῶν τῶν πρεσβευτῶν Σας, καὶ αὐτῶν τῶν ὑπουργῶν Σας καὶ πρωθυπουργῶν καὶ Στρατηλατῶν Σας τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἔργα νὰ εἶνε ὑπὸ ἔποψιν φιλοπατρίας καὶ ἀγνότητος ἐθνικῶν αἰσθημάτων τόσον φαινὰ καὶ τόσον ὑπερήφανα, ὅσον εἶνε τὸ πρόσωπον καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ συκοφαντηθέντος φίλου Σας φαινὰ καὶ ὑπερήφανα δι' ὅτι διὰ τὴν πατρίδα του διανοεῖται καὶ πράττει...

Ὡστε παρακαλῶ θερμῶς νὰ πιστεύσητε ἀκραδάντως ὅτι σκοτεινὸν σημεῖον ἐν ἐμοὶ δὲν ἐφάνη ποτέ, ὅτι ἀμφιρρέπουσαν πολιτείαν οὐδέποτε μετῆλθον, διότι ἀκριβῶς ἐγὼ εἶμαι ὁπαδὸς τῆς φανε-

οῦς καὶ σταθεροῦς καὶ ὀργανωμένης κατὰ τοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου ἀντιδράσεως. Αὐτοῦμαι δὲ καὶ ταλανίζω ἐκείνους, οἵτινες ἐζήτησαν νὰ παραστήσω-
 σιν ὡς σ κ ό τ ο ς τὸ ἐν ἐμοὶ καὶ παρ' ἐμοῦ πᾶσι τοῖς περὶ ἐμέ, τοῖς τε ἐγγύς
 καὶ τοῖς μακρῶν, διαχεόμενον, φ ῶ ς, διότι ἀκριβῶς τὸ φ ῶ ς τοῦτο τόσον
 εἶχε τυφλώσει τοὺς Νεοτούρκους, ὥστε ἐν ἐμοὶ ἔβλεπον τὸ θ η ρ ί ο ν τ ῆ ς
 Ἐ π ο κ α λ ύ ψ ε ω ς ἀνέκαθεν καὶ ἐξ ὑπαρχῆς μέχρι ταύτης τῆς στιγμῆς. . .
 ἀκριβῶς τὰ σημερινὰ Νεοτουρκικὰ φύλλα ἐφορμῶσι κατ' ἐμοῦ, διότι καὶ ὅτε
 κατεβιβάζετο ὁ ἱστός καὶ ὁ θυρεὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ προξενείου ἐν Σμύρῃ,
 ἐγὼ τάχα μετὰ τεσσάρων ἱερέων ἐτέλεσα ἱεροπραξίαν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς
 σημαίας, καὶ γράφουσι ὅτι ἡ Νέα Τουρκία δύο ἔχει ἐχθροὺς ἓνα Τοῦρκον,
 τὸν Κιαμῆλ - Πασᾶν (τὸν Κομιτατοφάγον) καὶ ἓνα Χριστιανόν, τὸν Μητρο-
 πολίτην τῆς Σμύρνης Χρυσόστομον, ὅστις εἶνε ὁ ἄσπονδος τοῦ Κομιτάτου
 ἐχθρός. . . Θαυμάζω μαζύ Σας τῇ ἀληθείᾳ, ὅταν μοὶ γράφητε ὅτι ἐφροντί-
 ζετε νὰ μοὶ δίδονται ἐκάστοτε ὁ δ η γ ί α ι, πρὸς ἧς νὰ προσαρμοζῶ τὴν πο-
 λιτείαν μου, καὶ ἐγὼ δὲν τὸ ἔπραξα ! . . . Καὶ ἔχετε παρακαλῶ νὰ μοὶ δείξητε
 ἐν καὶ μόνον, ἐν καὶ μοναδικὸν ἔστω παράδειγμα καθ' ὃ ἐγὼ δὲν προσήρμοσα
 τὴν πολιτείαν μου πρὸς τὰς ἄνωθεν ἢ κάτωθεν δεδομένας ὁδηγίας ; Ναὶ δὲν
 προσήρμοσα τὴν πολιτείαν μου πρὸς τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐξ Ἀθη-
 νῶν ὁδηγίαν νὰ προτιμήσω ὡς Βουλευτὴν Σμύρνης τὸν Αἰζάρων Σταματιά-
 δην· ἀλλὰ τοῦτο ἔπραξα, ἵνα προφυλάξω τὴν ἀδίκως ἐκτεθειμένην ὑπὲρ ἐνὸς
 ἀληθῶς τυχοδιώκτου καὶ πατριδοκαπήλου ὑπόληψιν τόσον τῶν ἐν Κωνσταντι-
 νουπόλει ὅσον καὶ τῶν ἐν Ἀθήναις Κέντρων· ἐθεώρησα ὕβριν διὰ τὴν πρὸς τὸ
 ἔθνος στοργὴν μου τὸ πρόσταγμα ὑπὲρ τοιαύτης γελοίας ὑποψηφιότητος καὶ
 ἔκρινα καθῆκον μου, ἐπὶ θυσίᾳ νὰ λυπήσω τοὺς φίλους καὶ συναθλητάς μου,
 τὸ νὰ πολεμήσω τὰς ιδέας σας, αἵτινες ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἦσαν διόλου
 ὀρθαί. Αὐτὸ εἶνε τὸ μόνον καὶ μοναδικόν μου ἔγκλημα ! Δι' αὐτὸ ἐγένετο ἡ
 κατ' ἐμοῦ ἐκστρατεία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Δι' αὐτὸ ἐτέθησαν εἰς κυ-
 κλοφορίαν ἔωλοι μύθοι περὶ ἀ μ φ ι ρ ρ ε π ο ύ σ η ς π ο λ ι τ ε ί α ς, π ε ρ ἰ
 σ κ ο τ ε ι ν ῶ ν σ η μ ε ί ω ν ἐν ταῖς πρὸς τοὺς Νεοτούρκους σχέσεσί μου.
 Πτύω κατὰ πρόσωπον τῶν συκοφαντῶν μου τούτων τὴν ποταπὴν καὶ ἀναν-
 δρον ταύτην συκοφαντίαν των.

Τὸ παρελθὸν τρανῶς ἐμαρτύρησε, τὸ παρὸν εὐγλώττως φωνάζει, καὶ
 τὸ μέλλον ἡλίον φαινότερον θὰ δείξῃ ὅτι ὁ Σμύρνης ἦν καὶ ἔστι καὶ ἔσται
 ὁποῖος ἦτο καὶ εἶνε καὶ θὰ εἶνε πάντοτε καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας ἀναλλοίωτος καὶ
 ἀμετάβλητος, διότι γνωρίζει τί ζητεῖ ὡς ἀρχηγὸς λαοῦ καὶ πῶς νὰ τὸ ζητήσῃ.
 Καὶ παρακαλῶ ὡς τοιοῦτον νὰ μὲ γνωρίζητε, καὶ ν' ἀνακαλέσητε ἐν τῇ μετ'
 ἀγωνίας ἀναμενομένη ἀπαντήσῃ Σας πᾶν ὅ,τι ὑποπτον καὶ σκοτεινὸν ἐπιστεῦ-
 σατε ποτὲ καὶ ἐγράφατε δι' ἐμέ.

Διὰ τοῦ φίλου Στελλᾶκη ἀπέστειλα - 200 - χρυσᾶ φράγκα, ἵνα τὰ δώσῃ
 εἰς τὸν κ. Φλωριὰν ἢ ὑμᾶς διὰ τὴν ἄμυναν καὶ διὰ τῆς κ. Παπαδοπούλου,

Προέδρου του Προξενικού Δικαστηρίου Σμύρνης, έτερα - 400 - φράγκα χρυσά, ίνα ανά - 200 - δοθῶσι τῇ πριγκιπίσση Ἀλίκη καὶ τῇ πριγκιπίσση Σοφία διὰ τὰ ὑπὲρ τῶν τραυματιῶν φιλάνθρωπα ἔργα των. Εἶνε τὰ - 600 - ταῦτα φράγκα ἐκ μέρους μου ὁ ὀβολὸς τῆς χήρας, διότι πλείονα δὲν ἐπερίσσευσαν ἕως τῆς σήμερον, ἀφ' ὅτου εἶμαι Ἀρχιερεὺς. Σὰς γλυκοφιλῶ· γλυκοφιλῶ δὲ καὶ τὰς πληγὰς ὅσας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν μαχῶν οἱ ἀδελφοί μας δέχονται διὰ τὰ κλείσσει τὰς πληγὰς τῶν δούλων ἀδελφῶν των. Εὐλογῶ ὅλους. Ἐρρωσθε.

Ὁ φίλος καὶ ἀδελφὸς

11 Ὀκτωβρίου 1912

† ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος

Σημείωση στὸ περιθώριο τῆς σ. 6 :

Τὸ γράμμα σας ἔφερε χρονολογίαν 29 Σεπτεμβρίου καὶ ἔφθασε μόλις χθὲς 10ην Ὀκτωβρίου.

Σημείωση στὸ περιθώριο τῆς σ. 8 :

Ὅλα τὰ νέα τὰ μαθαίνομεν καὶ δεόμεθα νυκτὸς καὶ ἡμέρας.

Οἱ ὑπογραμμίσεις στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς, ποὺ δηλώνονται μὲ ἀρχαῖα στοιχεῖα, ὅπως καὶ τὰ ἀποσιωπητικά, εἶναι τοῦ συγγραφέα.

Οἱ συκοφάντες τοῦ Χρυσοστόμου Κωνσταντίνος Σπανοῦδης, διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδας τῆς Πόλης *Πρόδος* (1904 - 1924), Π. Κεσίσογλου, διευθυντῆς τῆς ἐφημερίδας *Πατρίς*, Σόλων Καζανόβας, ἐθνικὸς σύμβουλος τοῦ Πατριαρχείου, καὶ Λάζαρος Σταματιάδης, πολιτευτῆς τῆς Σμύρνης, ἦταν ὅλοι ἡγετικοὶ παράγοντες τοῦ ἰωακειμικοῦ κόμματος¹³. Ὁ Καζανόβας ἦταν συναρχηγὸς τῆς παράταξης μαζί με τὸν Τζῶν Χατζόπουλο. Ἡ ἀντίθεση τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὴν παράταξη αὐτή, ποὺ ὑποβόσκει ἤδη στὶς ἐπιστολές του τοῦ 1908, ἐκδηλώνεται ἀνοικτὰ μέσα στὸν ἀναβρασμὸ ποὺ προκαλοῦν οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι. Ἀξίζει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ Σπανοῦδης, Κεσίσογλου, Καζανόβας καὶ Χα-

13. Βλ. Α. Χ. Χαμουδοπούλου, *Ἡ νεωτέρα Φιλικὴ Ἐταιρεία*, Ἀθήνα 1946, σ. 23 - 24. Γιὰ τὶς σχέσεις εἰδικότερα τοῦ Σ. Καζανόβα με τὸ στενὸ φίλο τοῦ Ἰωάνη Ἀθανάσιου Σουλιώτη, βλ. τώρα καὶ Θάνου Βερέμη, « Μαρτυρίες γιὰ τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ 1909 καὶ τὶς ἐπιπτώσεις του στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος », *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 25 (1982), σ. 399, 403. Οἱ ἀντιθέσεις τοῦ Χρυσοστόμου με τὸν Καζανόβα εἰδικότερα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν διενέξεων ἰωακειμικῶν - ἀντιωακειμικῶν γύρω ἀπὸ τὴν ἐπανεκλογὴ τοῦ Ἰωακείμ Γ', ἔταν ὁ Χρυσόστομος ὑπηρετοῦσε ὡς Μέγας Πρωτοσύγκελλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Βλ. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500 - 1912*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 475 - 477. Γιὰ τὸν Λάζαρο Σταματιάδη βλ. Χρ. Σολομωνίδη, *Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη (1821 - 1922)*, Ἀθήνα 1959, σ. 188 καὶ 204. Ὁ Λάζαρος Σταματιάδης εἶχε ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὴν Ὁργάνωση Κωνσταντινουπόλεως γιὰ τὴν ὑποψηφιότητα Σμύρνης στὶς ὀθωμανικὲς βουλευτικὲς ἐκλογές τοῦ 1912, στὶς ὁποῖες τελικὰ ἐκλέχθησαν μόνο ὅσοι ὑποστηρίχθηκαν ἀπὸ τὸ Νεοτουρκικὸ Κομιτάτο. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐκπροσώπηση στὰ ὀθωμανικὰ κοινοβούλια βλ. Κατερίνα Μπούρα, « Οἱ βουλευτικὲς ἐκλογές στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς 1908 - 1918 », *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, τόμ. Δ' (1983), σ. 69 - 85.

τζόπουλος, ήταν όλοι συνεργάτες του 'Ιωνα Δραγούμη στην 'Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, ενώ και ο Πατριάρχης 'Ιωακείμ Γ' δὲν ήταν ξένος πρὸς τὴ δραστηριότητά της¹⁴. 'Ο Γεώργιος Μπούσιος, πού φαίνεται νὰ ἦταν ὁ μόνος πολίτευτῆς πού ἐμπιστευόταν ὁ Χρυσόστομος, ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐλληνικῆς ομάδας στὴν ὀθωμανικὴ βουλὴ καὶ στενὸς συνεργάτης τοῦ 'Ιωνα Δραγούμη¹⁵. 'Ο Εὐθύμιος Κανελλόπουλος, πού ἐπίσης φαίνεται νὰ ἐκτιμᾶ ὁ Χρυσόστομος, ὑπηρετοῦσε στὴν 'Ελληνικὴ Πρεσβεία τῆς Πόλης στὰ 1910 - 1914, ἐνῶ στὰ 1906 - 1908 εἶχε διευθύνει τὸ Γενικὸ Προξενεῖο Θεσσαλονίκης¹⁶. 'Ο Ξενοφὼν Στελλάκης, διπλωματικός, εἶχε ὑπηρετήσει στὸ ἐλληνικὸ προξενεῖο Σμύρνης στὰ 1902 - 1910 καὶ πάλι τὸ 1911 μετὰ σύντομὴ ὑπηρεσία στὶς Σέρρες. 'Απὸ τὶς 12 Σεπτεμβρίου ὡς τὶς 9 'Οκτωβρίου 1912 διευθύνει τὸ ἐλληνικὸ προξενεῖο Σμύρνης. Ἦταν στενὸς φίλος τοῦ 'Ιωνα καὶ συνεπῶς τὴ γνώμη του μποροῦσε νὰ ἐπικαλεσθεῖ ὁ Χρυσόστομος¹⁷. 'Ο « κομιτατοφάγος » Κιαμὴλ Πασᾶς πού ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος εἶναι ὁ διακεκριμένος φιλελεύθερος Μέγας Βεζύρης τοῦ Abdülhamit, Mehmet Kâmil Paşa Kibrisli (1832 - 1913), τὸν ὁποῖο ἡ Νεοτουρκικὴ ἐπανάσταση ἐπανάφερε στὴν ἐξουσία τὸ 1908 ὡς Μέγας Βεζύρης (5 Αὐγούστου 1908 - 14 Φεβρουαρίου 1909). 'Αργότερα ἀνατράπηκε ἀπὸ τοὺς Νεοτούρκους καὶ ἀπὸ τὸ 1909 ἐκδηλώθηκε ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους ἀντιπάλους τοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου *Ἐνωση καὶ Πρόδοσι*. Στὴ στάση του αὐτὴ ὀφείλεται καὶ ἡ προσωπομῖα μὲ τὴν ὁποία τὸν ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος. Ἡ κρίση πού προκάλεσε ἡ κήρυξη τοῦ Α' Βαλκανικοῦ Πολέμου τὸν ἐπανάφερε γιὰ μερικὸς μῆνες στὴν ἐξουσία ('Οκτώβριος 1912 - 'Ιανουάριος 1913)¹⁸.

14. Βλ. Χαμουδοπούλου, *Ἡ νεωτέρα Φιλικὴ Ἐταιρεία*, σ. 19, καὶ 'Αρχιεπισκόπου 'Αθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος, *Βιογραφικαὶ ἀναμνήσεις*, ἐπιμ. Γ. Ν. Τασούδη, 'Αθήνα 1970, σ. 63.

15. Χαμουδοπούλου, *ὁπ.παρ.*, σ. 14 - 15, καὶ ἰδίως τὸ ἀνυπόγραφο ἄρθρο τοῦ Α. Σουλιώτη - Νικολαΐδη, « 'Ιωάννης Στ. Δραγούμης 1908 - 1912 », *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησης*, Περίοδος Γ', Ἔτος Α', ἀρ. 14, 5 Σεπτεμβρίου 1920, σ. 226 - 228, πού ἀναφέρεται στὴν 'Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. καὶ Α. 'Αλεξανδρῆ « Οἱ 'Ελληνες στὴν ὑπηρεσία τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας 1850 - 1922 », *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας* τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 23 (1980), σ. 389 - 394.

16. Γιὰ τὴ δραστηριότητά τοῦ Ε. Κανελλόπουλου κατὰ τὴν ἐκρηκτικὴ τῆς Νεοτουρκικῆς Ἐπανάστασης τὸ 1908 στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐκτελοῦσε χρέη Γενικοῦ Προξένου τῆς Ἑλλάδας, βλ. Alkis J. Panayotopoulos, « Early Relations Between the Greeks and the Young Turks », *Balkan Studies*, τόμ. 21, τεῦχος I (1980), σ. 87 - 95.

17. Ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ξενοφῶνα Στελλάκη ὑπάρχουν στὸ Ἀρχεῖο Φίλιππου Δραγούμη, ἰδίως ἀλληλογραφία μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1920 - 1947. Ἡ στενὴ φιλία πού συνέδεε τὸν Στελλάκη μὲ τὸν 'Ιωνα φαίνεται στὸ συλλυπητήριο γράμμα τοῦ πρώτου στὸν Φίλιππο Δραγούμη τῆς 9 Αὐγούστου 1920, ὅπου σημειώνεται μὲ ἀφορμὴ τὴ δολοφονία τοῦ 'Ιωνα : « ἔχασα τὸν μόνον πολῦτιμον φίλον τὸν ὁποῖον εἶχα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον ». Κατὰ τὴ συμμαχικὴ κατοχὴ τῆς Πόλης (1919 - 1922) ὁ Ξ. Στελλάκης ὑπηρετήσε στὸ Γενικὸ Προξενεῖο Κωνσταντινουπόλεως, καὶ μὲ τὴν ιδιότητα αὐτὴ ἀναμίχθηκε στὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ὅπως ἀναφέρει σὲ γράμμα τῆς 26 'Ιουνίου 1921 στὸν Φίλιππο Δραγούμη. Παλαιότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου εἶχε συντάξει ἔκθεση γιὰ τὸν ἐλληνισμὸ τοῦ Καυκάσου, (1914 - 1917) ἀντίγραφο τῆς ὁποίας ἔστειλε στὸν Δραγούμη.

18. 'Ο Kâmil Paşa γεννήθηκε στὴν Κύπρο καὶ διακρίθηκε στὴ διοίκηση τῶν ἀραβικῶν ἐπαρχιῶν τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (1860 - 1879), διορίστηκε ὑπουργὸς (1879 - 1882) σὲ διάφορα ὑπουργεῖα ἀπὸ τὸν Σουλτάνο Abdülhamit, καὶ ἔφτασε στὸ

Τὸ γράμμα τοῦ Χρυσοστόμου συνοδεύεται μὲ τὸ ἐξῆς σημεῖωμα, γραμμένο ἐπίσης σὲ ἐπιστολόχαρτο μὲ τὴν προμετωπίδα « Ἱερὰ Μητρόπολις Σμύρνης » :

Ὁ φάκελλος τῶν πρὸς ἐμὲ γραμμάτων Σας νὰ ἐπιγραφῇται ἐξωτερικῶς ἐπ' ὀνόματί μου, καὶ ἐν ἄλλῳ ἐσωκλείστῳ φακέλλῳ νὰ ἐπιγραφῇται τὸ ὄνομα « Πανοσιώτατον Ἱεζεκιήλ Μοναχόν », διότι πιθανόν τὰ ἐξ ὑμῶν πρὸς ἡμᾶς γράμματα ν' ἀνοίγωνται, ἔστω καὶ ἂν στέλλωνται διὰ τοῦ γαλλικοῦ ἢ ἄλλον ταχυδρομεῖον.

(Μονογραφὴ τοῦ Χρυσοστόμου)

Ἡ σημείωση ὑποδηλώνει τὴ συνέχιση τῆς ἀλληλογραφίας μεταξὺ Χρυσοστόμου καὶ Ἰωάννα μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1909. Ὁ Ἰωάν, ὕστερα ἀπὸ σύντομη παραμονὴ στὴν Ἀθήνα, ὑπερέβησε στὶς πρεσβεῖες τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Ρώμης, πρὶν ἐπανέλθει καὶ πάλι στὴν κεντρικὴ ὑπηρεσίαν τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ὅπου ἔμεινε ὡς τὴν ἐκρηξὴ τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων.

*

Ἡ ἀλληλογραφία ὡς τεκμήριο τῶν ἀπόψεων καὶ θέσεων μιᾶς προσωπικότητας ἀποτυπώνει μὲ ἀμεσότητα συγκυριακὰ προβλήματα καὶ στάσεις καὶ συντηρεῖ λεπτομέρειες ποὺ συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τῆς μικρῆς ἱστορικῆς διάρκειας. Σπαράγματα ἐνὸς σώματος ἀλληλογραφίας, ὅπως αὐτὰ ποὺ παρουσιάσαμε ἐδῶ, θὰ μπορούσαν νὰ στοιχειοθετήσουν τὴ βάση γιὰ γενικότερες ὑποθέσεις ἐρμηνείας τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, μέρος τῆς ὁποίας καταγράφουν ; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἐξαρτᾶται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς μαρτυρίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποτίμηση αὐτὴ δὲν εἶναι ἔργο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἐρωτημάτων καὶ τὸν ὑποκειμενικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ ἐρευνητῆ. Σὲ τελευταία ἀνάλυση βέβαια κάθε ἱστορικὴ μαρτυρία ἔχει αὐτοπαρκτὴ σημασία, ὅπως μᾶς θυμίζει ὠραῖα ἓνας μεγάλος δάσκαλος τῆς ἀναδίφησης τῆς νεοελληνικῆς παιδείας καὶ κοινωνίας : « Οὐδὲν χάρτου γραπτοῦ τεμάχιον, οὐδὲν τεμάχιον ἐνεπιγράφου λίθου ἐπιτρέπεται νὰ περιφρονήσωμεν καὶ ὁ λίθος οὗτος, ἀποδοκιμαζόμενος ὑπὸ τῶν οἰκοδομούντων, ἐγεννήθη πολυλάκις εἰς κεφαλὴν γωνίας, ἔσται δὲ ὠφέλιμος καὶ τεμάχιον γραπτοῦ χαρτίου,

ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Βεζύρη (1885 - 1891 καὶ 1895). Ὡς Μέγας Βεζύρης σταθεροποίησε τὰ οἰκονομικὰ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐνθάρρυνε τὴν κατασκευή σιδηροδρόμων ἀπὸ ξένες ἐταιρεῖες. Ἀργότερα διετέλεσε βαλῆς τοῦ νομοῦ Ἀιδινίου (1895 - 1897) καὶ ἔζησε στὴ Σμύρνη γιὰ δέκα χρόνια. Ἡ κρίση ποὺ προκάλεσε ἡ κήρυξη τοῦ Α' Βαλκανικοῦ Πολέμου τὸν ἐπανάφερε γιὰ μερικοὺς μῆνες στὴν ἐξουσία (Ὀκτώβριος 1912 - Ἰανουάριος 1913). Ὁ Kâmil ἦταν ἐπίσης συγγραφέας σημαντικῶν ἱστορικῶν ἔργων γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ φίλος τῆς κίνησης τῶν Νεο-Ὀθωμανῶν. Βλ. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961, σ. 214 - 215, 222, καὶ, γιὰ βιογραφικὰ λεπτομέρειες, Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908 - 1914*, Oxford 1969, σ. 21 κ.ἐξ., 113 κ.ἐξ., 126 - 130, 172 - 173.

κλιν αποσπασθῇ ἀπὸ καταστίχου παντοπώλου, πολλῶ μακρόθεν, κατὰ τὰς παρ' Εὐγενίῳ Βουλγάρει, λέξεις "ὄζον τῆς πολυσυνθέτου κακοσμίας τῆς τέχνης του" »¹⁹.

Μὲ αὐτὰ ὑπ' ὅψῃ μας, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἐπιχειρήσουμε μερικές ἀναγωγές, ὥστε ν' ἀναπτύξουμε σὲ ἱστορικὴ ὑπόθεση ὅσους ὑπαινιγμούς περιέχουν οἱ τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Χρυσοστόμου. Ἄς συνοψίσουμε πρῶτα τὴ γενικότερη στάση ποὺ μᾶς παραδίδουν οἱ ἐπιστολές, πέρα ἀπὸ τὰ συγκυριακὰ περιστατικά.

Ἡ ὁργὴ τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τοῦ Ἰωακείμ Γ', τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ « ξόανον » καὶ « κιβδηλότατον τῶν Πατριαρχῶν », ἐντάσσεται στὴ γενικότερη ἀντίθεσή του πρὸς τοὺς « ἐν Φαναρίῳ ». Τὸ φαινόμενο τῆς ἀντίθεσης αὐτῆς μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὸ σὲ σχέση πρὸς τὸν ἄλλο ἄξονα τῆς στάσης τοῦ Χρυσοστόμου, ποὺ εἶναι ὁ προσανατολισμὸς του πρὸς τὸ « Ἰοστέφανον Ἄστου » καὶ ἡ θέλησή του νὰ θεωρεῖται ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένος πρὸς τὴν πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ ταύτιση αὐτὴ φαίνεται χαρακτηριστικὰ στὴν τρίτη ἐπιστολὴ μὲ τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἀδιαλλαξίας τοῦ Χρυσοστόμου στὰ ἐθνικὰ θέματα, τὴν ὀλόθερμη μέθεξή του στοὺς ἐνθουσιασμούς γιὰ τίς ἑλληνικὲς νίκες στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, καὶ τὴ συνεισφορὰ ἀπὸ μέρους του τοῦ « ὀβολοῦ τῆς χήρας » γιὰ τὴν ἔμπρακτὴ ἐνίσχυση τῆς πανελληνίας ἐξόρμησης. Μὲ ἔρεισμα τίς διαθέσεις του αὐτὲς μπορεῖ δικαιολογημένα ὁ Χρυσόστομος νὰ ἐπιζητήσει καὶ τὴν προστασία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τῶν διπλωματικῶν του ἐκπροσώπων στοὺς προσωπικούς του ἀγῶνες καὶ τίς περιπέτειες. Στὴν ἴδια λογικὴ ἐγγράφεται καὶ ἡ παρότρυνση τῆς παρέμβασης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους σὲ ζητήματα τῆς ἀποκλειστικῆς ἀρμοδιότητος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς κυριαρχίας του, ὅπως τὸ θέμα τῆς τοποθέτησης μητροπολιτῶν καὶ ἡ παροχὴ ὁδηγιῶν ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς κρατικὲς ἀρχὲς πρὸς τοὺς ἱεράρχες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἀκόμη τὸ « ἄστου » καλεῖται νὰ παρέμβῃ στὴ διαχείριση τῶν κοινῶν τοῦ γένους ἀπὸ τὸ Φανάρι καὶ νὰ ὑπαγορεύσει τίς ἐπιθυμίες του στὸ ὕψιστο θέμα τῆς κατοχῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Ὁ ἱεράρχης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας δὲν διστάζει νὰ εἰσηγηθεῖ τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στὰ ἐσωτερικὰ τοῦ Πατριαρχείου μὲ στόχο τὴν ἀντικατάσταση τοῦ κανονικοῦ πνευματικοῦ καὶ διοικητικοῦ του προϋσταμένου.

Ὁ ἀπόλυτος ἐνστερνισμὸς τῶν ἀξιῶν τοῦ νεοελληνικοῦ ἀλυστρωτικοῦ ἐθνικισμοῦ ἀπὸ τὸ μαχητικὸ μικρασιατὴ ἱεράρχη τὸν ἐμπόδιζε ἀσφαλῶς νὰ

19. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, « Παριστορήματα ἱστορικῆς σημασίας. Εἰς κεφαλὴν γωνίας », *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 12 (1962), σ. 37. Οἱ λέξεις ποὺ ὁ Γεδεών ἀποδίδει στὸν Εὐγένιο Βούλγαρη παραδίδονται, ἐλαφρὰ παραλλαγμένες ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ Γεδεών, ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα, *Ἀπολογία*, ἐπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, σ. 80.

ἐκτιμήσει στὶς σωστὲς ἱστορικές της διαστάσεις τὴ σημασία τῶν θέσεών του. Ἐκτὸς ἀπὸ ζητήματα κανονικῆς τάξης, οἱ ἀπόψεις αὐτὲς συνδέονται καὶ μὲ μιὰ οὐσιαστικότερη ρῆξη στὴν πολιτικὴ παράδοση τοῦ γένους.

Ἡ ἀντίθεση Φαναρίου καὶ Ἰοστεφοῦς ἄσπερος, στὴν ὁποία φαίνεται νὰ παίρνει σαφὴ καὶ ἀπερίφραστη θέση ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος, δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ διαπάλη τῶν δύο ἐθνικῶν κέντρων τοῦ ἑλληνισμοῦ ποὺ προκάλεσε ἡ ἱστορικὴ ρῆξη τῆς Ἰδρυσης τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους²⁰. Τὸ ἀνεξάρτητο κράτος ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1830, ὅπως καὶ ἡ ἐπανάσταση ποὺ τὸ παρήγαγε καὶ ἡ αὐτονόμηση τῶν διοικητικῶν θεσμῶν τῆς ἐκκλησίας του μὲ τὴν ὁποία ἐπιδίωκε νὰ ἐδραιώσει τὴν ἀνεξαρτησία του, ὅπως πρῶτος ὑπέδειξε ὁ Κοραῆς²¹, ἀποτέλεσαν ἓνα σύνολο πολιτικῶν πράξεων ποὺ θεωρήθηκαν ξένες πρὸς τὶς γνήσιες παραδόσεις τοῦ γένους καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἀνοιχτὴ ἐχθρότητα ἀπὸ τὸν αὐθεντικὸ θεματοφύλακα τῶν παραδόσεων αὐτῶν, τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ²². Μὲ τὴν ἴδια ἐπιφυλακτικὴτητα καὶ δυσφορία ἀντιμετώπισε ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία καὶ τὶς πρωτοβουλίες τοῦ ἀλυτρωτικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ποὺ πρότεινε μιὰ νέα, ἐπαναστατικὴ προσέγγιση στὴ διαχείριση τοῦ συλλογικοῦ πεπρωμένου τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ. Ἐνῶ ἡ ἐκκλησία εἶχε λύσει τὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ τὴν ἀνάληψη τῶν ἐθναρχικῶν ἀρμοδιοτήτων ποὺ τὴν κατέστησαν φορέα προνομίων καὶ προστασίας τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐνέταξαν στὸ θεοκρατικὸ διοικητικὸ σχῆμα ποὺ ἐπέβαλε στὸ γένος ἡ ὀθωμανικὴ κατὰκτηση²³, ὁ νεοελληνικὸς ἐθνικισμὸς πρό-

20. Τὸ θέμα ἀναπτύσσεται στὴ μελέτη μου « Τὸ ἑλληνικὸ κράτος ὡς ἐθνικὸ κέντρο », στὸ συλλογικὸ τόμο *Ἑλληνισμὸς-Ἑλληνικότητα. Ἰδεολογικοὶ καὶ βιοματικοὶ ἄξονες τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας*, ἐπιμ. Δ. Γ. Τσάουση, Ἀθήνα 1983, σ. 143 - 164.

21. Βλ. Ἀριστοτέλους *Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα*, ἐκδ. Α. Κοραῆ, Παρίσι 1821, σ. ρκ' : « Τοῦ ἕως τὴν ὥραν ταύτην ἐλευθερωθέντος μέρους τῆς Ἑλλάδος ὁ κληρὸς δὲν χρεωστεῖ πλέον νὰ γνωρίζῃ ἐκκλησιαστικὸν ἀρχηγόν του τὸν Πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνόσω ἡ Κωνσταντινούπολις μένει μολυσμένη ἀπὸ τὴν καθέδραν τοῦ ἀνόμου τυράννου ἀλλὰ πρέπει νὰ κυβερνᾶται ἀπὸ σύνοδον ἱερέων, ἐκλεγμένην ἐλευθέρως ἀπὸ ἱερεῖς καὶ κοσμικοὺς, καθὼς ἔπρασεν ἡ ἀρχαία ἐκκλησία, καὶ πράσσει ἐκ μέρους σήμερον ἀκόμη τῶν ὁμοθρήσκων Ρώσων ἡ ἐκκλησία. Ἐλευθέρων καὶ αὐτονόμων Γραικῶν κληρὸς εἶναι ἀπρεπέστατον νὰ ὑπακούῃ εἰς προσταγὰς Πατριάρχου ἐκλεγμένου ἀπὸ τύραννον, καὶ ἀναγκασμένου νὰ προσκυνᾷ τύραννον. »

22. Βλ. Charles A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821 - 1852*, Cambridge 1969.

23. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ διευκρίνιση τοῦ ζητήματος χρήσιμη παραμένει πάντα ἡ συγκέντρωση τῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὸν Κ. Ἀμαντο, « Οἱ προνομιακοὶ ὅρισμοί τοῦ μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν », *Ἑλληνικά*, τόμ. 9 (1936), σ. 103 κ.ἐξ., ἰδίως σ. 140 - 162. Ἡ βιβλιογραφία συγκεντρώνεται ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα Τζωρτζάτο, *Οἱ βασικοὶ θεομοὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχείων μετὰ ἱστορικῶν ἀνασκοπήσεων*, Ἀθήνα 1972, σ. 15 - 16, ὑποσημείωση. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μελέτη τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Ν. Π. Ἐλευθερίου, *Ανατολικά Μελέται*, τόμ. Α', *Τὰ προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Σμύρνη 1909.

τεινε την υπέρβαση του θεοκρατικού σχήματος της κατάκτησης και την ένταξη του γένους στο σύγχρονο κοσμικό έθνικό κράτος. Ο σκεπτικισμός της ιεραρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου απέναντι στο νεοελληνικό έθνικισμό, με άρχετυπη έκφρασή της την πολιτεία του Γρηγορίου Ε', ιστορικά αποτελούσε τη φυσική της αντίδραση. Ο Ίωακείμ Γ', ζηλωτής των προνομίων του γένους και θιασώτης της ανεύρεσης στη βάση αυτή ενός σχήματος επιβίωσης του έλληνισμού σε ένα πολυεθνικό όθωμανικό κράτος, αποτελούσε τον τελευταίο μεγάλο έκφραστή της έθναρχικής παράδοσης της Όρθόδοξης εκκλησίας²⁴. Ο Ιωακειμισμός όμως ως πρόταση διαμόρφωσης του συλλογικού πεπρωμένου του έξωελλαδικού έλληνισμού, βρέθηκε αντιμέτωπος προς μια νέα κατάσταση μέσα στους ίδιους τους κόλπους της ιεραρχίας της Μεγάλης Έκκλησίας. Ένα σημαντικό τμήμα της ιεραρχίας, και μάλιστα οι νεότεροι, μαχητικότεροι και ικανότεροι ιεράρχες, εκείνοι δηλαδή που μοιραία θα διαμόρφωναν το μέλλον της εκκλησίας, είχαν ουσιαστικά εγκαταλείψει την έθναρχική παράδοση και είχαν ένστερνιστεί τις αξίες του έθνικισμού. Οι διασημότεροι εκπρόσωποι αυτού του τμήματος της ιεραρχίας ήταν ο Χρυσόστομος Καλαφάτης, ο Γερμανός Καραβαγγέλης και ο Μελέτιος Μεταξάκης.

Καταλύτης για την εμφάνιση της εξέλιξης αυτής ήταν φυσικά η μεγάλη άμυντική προσπάθεια στην οποία αποδύθηκε το Οικουμενικό Πατριαρχείο για ν' αντιμετωπίσει την πρόκληση του βουλγαρικού σχίσματος²⁵. Η πανσλαβιστική πρόκληση στη Μακεδονία και Θράκη — με την οποία ζυμώθηκε έντονα ο Χρυσόστομος ως μητροπολίτης Δράμας — αποτελούσε ιστορικά τελείως διαφορετικό πρόβλημα από εκείνο της όθωμανικής κατάκτησης, που είχε αντιμετωπιστεί με το έθναρχικό σχήμα. Η ανεπάρκεια των παραδοσια-

24. Λέπει πάντα μια επιστημονική μονογραφία για τον Ίωακείμ Γ' και την εποχή του. Βλ. ωστόσο Κ. Π. Σπανούδη, *Ιστορικοί σελίδες. Ίωακείμ ο Γ'*, Κωνσταντινούπολη 1902, ιδίως σ. 53 - 134 όπου γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί τι ήταν ο «Ίωακειμισμός», και Δημ. Μαυροπούλου, *Πατριαρχικοί σελίδες. Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον 1878 - 1949*, Αθήνα 1960, σ. 7 - 11, 45 - 63. Βιογραφικό σχεδιάσμα, συγκέντρωση της βιβλιογραφίας και σχετικά κείμενα παραθέτει ο Β. Θ. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι 1860 - σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1977, τόμ. Α', σ. 208 - 284. Για το λεγόμενο «προνομιακό ζήτημα» που απασχόλησε τον πατριάρχη και στις δύο πατριαρχείες του βλ. πρόχειρα στου Βασ. Κ. Στεφανίδη, *Εκκλησιαστική ιστορία*, Αθήνα 1959, σ. 692 - 696, και πιο πρόσφατα Α. Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek - Turkish Relations 1918 - 1974*, σ. 32 - 36.

25. Βλ. Φιλάρετο Βαφείδου, *Εκκλησιαστική ιστορία*, τόμ. Γ', μέρος Β', Αλεξάνδρεια 1928, σ. 154 - 193, και Στεφανίδη, *Εκκλησιαστική ιστορία*, σ. 720 - 741. Η βιβλιογραφία συγκεντρώνεται από τον Β. Τζωρτζάτο, *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως των ορθόδοξων πατριαρχείων*, σ. 323 - 324, υποσημειώσεις. Για τη στάση του Ίωακείμ Γ' πρβλ. σύντομο σημείωμά του, ήμερομηνίας 2 Δεκεμβρίου 1890, με το οποίο επικρίνει τους προκατόχους του για την άνοχή τους απέναντι στα σχέδια δημιουργίας βουλγαρικής εκκλησίας, στο Φ. Μπουμπουλίδη, *Αυτά έγγραφα βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου*, σ. 6.

κῶν μέσων καὶ μεθόδων στὴν ἀντιμετώπιση τῆς νέας πρόκλησης ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς Μεγάλης Συνόδου τοῦ 1872 καὶ τὴν ἀναποτελεσματικότητά τῶν παραστάσεων πρὸς τὴν Ὑψηλὴ Πύλη νὰ ἀναγκαστοῦν τὴ χρησιμοποίηση τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ βουλγαρικὸ ἐθνικισμὸ στὴν προώθηση τῶν σχεδίων του. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἡ ἀντίστοιχη χρησιμοποίηση τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ἐθνικισμὸ, ἀρχικὰ στὴ Μακεδονία καὶ ὕστερότερα στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴν Κύπρο²⁶, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαρραγεῖ ἡ ἐθναρχικὴ παράδοση καὶ νὰ δημιουργηθοῦν σοβαρὲς διαμάχες στοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας²⁷.

Ἡ μεταβολὴ τῆς ἐκκλησίας, ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν ὀργανωτικοῦ θεσμοῦ τοῦ ἀλτρωτοῦ ἐλληνισμοῦ, σὲ ὄργανο τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, δὲν ἦταν βέβαια ἀποκλειστικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος καὶ τῶν ἀντιδράσεων ποὺ προκάλεσε ὁ πανσλαβισμός. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα περιοχὲς ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τίς συγκρούσεις τοῦ πανσλαβισμοῦ, ὅπως ἡ Καππαδοκία, ὁ Πόντος καὶ ἡ Κύπρος, ἡ ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση τῆς ἀποστολῆς καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς ἐκκλησίας πραγματοποιήθηκε ὡς συνέπεια δικῶν τῆς πρωτοβουλιῶν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ποιμαντικῶν ἀρχικὰ ἀναγκῶν. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ προσπάθεια τῆς ἐκκλησίας νὰ ἐνισχύσει τὸ θρησκευτικὸ φρόνημα μὲ τὴν προώθηση τῆς ὀρθόδοξης ἐκπαίδευσης σὲ περιοχὲς παραδοσιακοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ ἢ προπαγάνδας δυτικῶν δογμάτων, δημιούργησε μηχανισμούς, ὅπως τὸ σχολικὸ δίκτυο, τὸ πλέγμα τῶν κοινωνικῶν δραστηριοτήτων καὶ ἡ διοικητικὴ καὶ ποιμαντικὴ δομὴ τῆς ἐκκλησίας, ποὺ πέρασαν ὑπὸ τὸν ἐλεγχό φορέων τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἐκπαιδευμένων σὲ ἐστίες ἐθνικιστικῆς μυσταγωγίας, ὅπως τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἡ Ριζάρειος Σχολή, καὶ συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ τόσο στὴν ἐθνικὴ διαφοροποίηση τῆς συλλογικῆς νοοτροπίας τοῦ ποιμνίου ὅσο καὶ στὴ ριζικὴ μετατόπιση τῶν στρατηγικῶν στόχων τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ σημασία τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν ὡς παραγόντων προώθησης τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ ἔχει ἀναλυτικότερα παρουσιαστεῖ σὲ ἄλλες ἐργασίες μου καὶ δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ²⁸. Ἡ διαπίστωση ποὺ θὰ πρέ-

26. Ἀποκαλυπτικὴ εἶναι σχετικὰ ἡ πραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ ἕναν κατ' ἐξοχὴν ὑμνητὴ τῆς δράσης αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας, τὸν Ε. Κωσταρίδου, ποὺ στὴν ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας στὴν ἐκατονταετηρίδα 1821 - 1921, ἐνδιαφέρεται ἰδίως γιὰ τὴν ἐκκλησίαν « ὡς πολιτικὴν δύναμιν ». Γιὰ τὴν στράτευση τῆς ἐκκλησίας στὸν ἐλληνικὸ ἐθνικισμὸ στὴ Μακεδονία, Μικρὰ Ἀσία καὶ Κύπρο βλ. *Ἡ σύγχρονος ἐλληνικὴ ἐκκλησία*, σ. 89 - 118, 159 - 265.

27. Τὸ λεγόμενον « ἀρχιεπισκοπικὸ ζήτημα Κύπρου » στὰ χρόνια 1900 - 1910, μπορεῖ σὲ κάποιο βαθμὸ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τίς ἐξελίξεις αὐτές, ἀν καὶ ὡς τώρα δὲν ἔχει συστηματικὰ μελετηθεῖ.

28. Βλ. ὑπόσημ. 20. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν ἀνακοίνωσή μου « Greek Nationalism in Asia Minor and in Cyprus : A Comparative Approach », στὰ ὑπὸ ἐκδόση *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου* (Λευκωσία 1982).

πει νά συγκρατήσει τήν προσοχή μας στήν προσπάθεια αποκατάστασης τῆς ἱστορικῆς παρουσίας τοῦ Σμύρνης Χρυσοστόμου εἶναι ἡ ἀντίφαση ἐθναρχίας καί ἐθνικισμοῦ ὡς ἱστορικῶν κατηγοριῶν καί οἱ παρεπόμενες ἀντινομίες τῆς πολιτικῆς πράξης. Οἱ ἀπόψεις καί ἀξίες, πού μέ κάθε εἰλικρίνεια ἐξομολογεῖται ὁ Χρυσόστομος στίς ἐπιστολές του σ' ἕναν κατ' ἐξοχήν ἐκπρόσωπο τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, τόν Ἰωνα Δραγούμη, τόν κατατάσσουν, πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία, στή χορεία τῶν ἱεραρχῶν ἐκείνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πού μεταβλήθηκαν σέ φορεῖς τοῦ ἐθνικισμοῦ καί συνεπῶς σέ παράγοντες προώθησης τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ τοὺς ἀπέκοψε ἀπὸ τὴν παλαιότερη παράδοση τῆς ἐθναρχοῦσας ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας κέντρο ἦταν φυσικὰ τὸ Φανάρι καί ἡ πολιτικὴ του, πού ἦταν ἐξ ὀρισμοῦ ὑπερεθνικὴ καί ξένῃ πρὸς τίς ἀξίες τοῦ ἔθνους-κράτους καί τῆς ἰδεολογίας του²⁹. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ δὲν συνειδητοποιήθηκε ποτὲ ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες πού τὴν ἐβίωσαν στήν πολιτικὴν πράξη, ἀν καί ἄλλοι σύγχρονοί τους εἶχαν ἐπίγνωση τῆς σημασίας της³⁰. Ἀντίθετα οἱ ἐθνικιστὲς ἱεράρχες πίστευαν ὅτι μέ τοὺς ἀγῶνες τους συνέχιζαν καί ἐνεργοποιοῦσαν τὴν ἐθναρχικὴ παρακαταθήκη τῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατὰ τὴ γνώμη τους κινδύνευε νὰ ἀδρανήσει ἀν ἐκδηλωνόταν μέ τὴν ἐφεκτικότητα τῶν κατ' οἰκονομίαν λύσεων πού κατὰ παράδοση προτιμοῦσε τὸ Φανάρι. Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ ρῆξη ἐρμηνεύει τὴν ἀντίθεση τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τὸν Ἰωακεῖμ, πού ἀποτυπώνεται στίς ἐπιστολές τοῦ πρώτου στὸν Ἰωνα Δραγούμη, ἀλλὰ καί γενικότερα τὴν ἀμελέτητὴ ἀκόμη στίς ἀρμόζουσες πολιτικὲς καί κοινωνικὲς τῆς διαστάσεις διαμάχη ἰωακειμισμού καί ἀντιωακειμισμού.

Δὲν πρέπει πάντως νὰ μείνει ἀσχολίαστη μιὰ ἀκόμη διάσταση τῆς πολυσύνθετης πραγματικότητος πού συγκροτοῦν οἱ ποικιλόμορφες αὐτὲς σχέσεις καί ἀντιθέσεις. Στὰ μάτια τοῦ ἐθνικιστῆ ἱεράρχη τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου, ὁ Ἰων Δραγούμης, ὡς διπλωματικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καί ζηλωτῆς τῶν γενικότερων συμφερόντων τοῦ ἐλληνισμοῦ, ταυτιζόταν μέ μιὰ

29. Πρβλ. σχετικὰ ἀπὸ ἐκκλησιολογικὴ ἄποψη τὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Σάρδεων Μαξίμου Χρηστοπούλου, *Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1972, ἰδίως σ. 320 - 330 γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὑπερεθνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐκκλησίας. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ διακεκριμένου θεολόγου Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου, πού παρατίθεται σὲ σημείωση στίς σ. 322 - 323, στήν ὁποία τονίζεται ὅτι « αἱ ἐθνικαὶ καί ἐθνικιστικαὶ θεωρίαι καί διαιρέσεις (. . .) συνετέλεσαν ὥστε αἱ ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαι νὰ προβοῦν εἰς πράξεις ἀπαραδέκτους καί καταλυτικὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὄργανισμοῦ » καί ὅτι « ἡ ἀνάμιξις τῶν διαφορῶν ἐκκλησιῶν εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ἀνταγωνισμοὺς γίνεται εἰς βάρος μεγάλων καί βλαπτικῶν ἀρχῶν τῆς Ὁρθοδόξου συνειδήσεως ».

30. Π.χ. ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία του τῆς στάσης τῆς ἐκκλησίας ἀπέναντι στὸ κίνημα τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Βλ. « Ἐίκοσιν ἐτῶν ἐθνικὴ ἱστορία κατόπιν θυέλλης (1791 - 1811) », *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου - Φ. Ἡλιού, Ἀθήνα 1976, σ. 57 - 95.

πολιτική την όποία ό ίδιος ό Δραγούμης άποστρεφόταν και περιφρουούσε. Εϊναι γνωστή ή κριτική διάθεση και άπόσταση που ένιωθε ό "Ιων άπέναντι σέ ό,τι χαρακτηρίζει « μικροπολιτική » του έλληνικού κρατιδίου³¹. Εϊναι χαρακτηριστική σχετικά μιá σημείωση του "Ιωνα από την εποχή που ύπηρετούσε στις Σέρρες : « Δέ δουλεύω για την κυβέρνηση, δουλεύω για τόν 'Ελληνισμό. Δέν άγαπώ την κυβέρνηση, άγαπώ τόν 'Ελληνισμό. Σιχαίνομαι την κυβέρνηση, δέ σιχαίνομαι τόν 'Ελληνισμό³². » 'Η τοποθέτηση αυτή, που συμπεκνώνει την πολιτική σκέψη του "Ιωνα στα έθνικά θέματα, εϊναι διαμετρικά αντίθετη πρός την προσήλωση του Χρυσοστόμου πρός τó « άστυ ». 'Η στάση του Χρυσοστόμου καθοριζόταν από την άναγκαστική άπλουστευτική έξιδανίκευση του έλεύθερου κράτους ως πόλου τών έλπίδων και τών όνείρων τών αλύτρωτων 'Ελλήνων. 'Αντίθετα, ή στάση του "Ιωνα καθοριζόταν από τη συνθετότερη αντίληψη τών ανεπαρκειών του κράτους στην προώθηση τών προσδοκιών αυτών και από τη συνακόλουθη διαπίστωση της ανάγκης για έναλλακτικές προσεγγίσεις του προβλήματος. 'Η συνθετότερη αντίληψη τών έθνικών προβλημάτων επέτρεπε στον "Ιωνα νά εκτιμήσει με αξιόλογη ιστορική όξυδέρκεια στίς πραγματικές ιστορικές του διαστάσεις τó ρόλο του "Ιωακείμ Γ', ως φορέα της έθναρχικής παράδοσης της όρθοδοξίας³³.

'Εκτός από τά ιστορικά ζητήματα που ανακύπτουν από τις ζυμώσεις που προκάλεσε ή διείσδυση του έθνικισμού στους κόλπους της 'Ορθόδοξης εκκλησίας, ή μελέτη του φαινομένου τών έθνικιστών όρθοδόξων ιεραρχών στην καθ' ήμās 'Ανατολή θέτει δύο άκόμη κατηγορίες προβλημάτων που παρυσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον.

'Η πρώτη κατηγορία αυτών τών προβλημάτων συνδέεται με την ήθικη άντινομία μεταξύ τών χριστιανικών αξιών και του έθνικισμού ως κώδικα συμπεριφοράς που ύποδεικνύει την υπέρβαση κάθε άναστολής στη χρήση μέσων για προώθηση υπέρτατων στόχων ξένων πρός τó μεταφυσικό περιεχόμενο της πίστης και του δόγματος. Οί ιεράρχες που άγωνίζονταν « ύπέρ πίστεως και πατρίδος » συνειδητοποιούσαν άραγε ότι ό έθνικιστικός μυστικισμός ύποκαθιστούσε ψυχολογικά σέ κάποιo ποσοστό τη θρησκεία³⁴ και μπορούσε νά όδηγήσει σέ πρόταξη θύραθεν και κοσμικών αξιών, οί όποίες μακροπρόθεσμα θα

31. Βλ. "Ιωνος Δραγούμη, "Όσοι ζωντανοί, 'Αθήνα 1926, σ. 126 κ. έξ.

32. Βλ. Ι. Δραγούμη, "Ο έλληνισμός μου και οί 'Ελληνες, σ. 9.

33. "Όσοι ζωντανοί, σ. 29 - 32.

34. Πρβλ. Carlton J. H. Hayes, *Essays on Nationalism*, Νέα 'Υόρκη 1933, σ. 93 - 125. Στο σημείο αυτό αξίζει νά υπενθυμίσουμε τις όξύτερες παρατηρήσεις του Rudolph Rucker, *Nationalism and Culture*, Νέα 'Υόρκη 1937, σ. 202 : « National states are political church organizations ; the so called national consciousness is not born in man, but trained into him. It is a religious concept ; one is a German, a Frenchman, an Italian, just as one is a Catholic, a Protestant, or a Jew. »

υπέσκαπταν τις κοσμοθεωρητικές προτεραιότητες τοῦ Χριστιανισμοῦ ; Πόσο οἱ ἀναγκαιότητες καὶ οἱ ἐπείγουσες προτεραιότητες τῆς πολιτικῆς πράξης ἐπέτρεψαν στὴ δραματικὴ αὐτὴ ἀντίφαση τῆς ἠθικῆς συνείδησης νὰ ἀπασχολήσῃ ὀρθόδοξους ἱεράρχες ὅπως ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος, εἶναι ἄγνωστο.

Ἡ δεύτερη κατηγορία τῶν προβλημάτων ποὺ ὑπαινιχθήκαμε ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὶς συνέπειες τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν καὶ τῆς πολιτικῆς δράσης, ποὺ ὑπαγόρευσε ὁ ἐλληνικὸς ἐθνικισμὸς στοὺς φορεῖς τοῦ στὴν Ὁθωμανικὴ αὐτοκρατορία στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας. Τὸ ἐρώτημα εἶναι κρίσιμο, δεδομένου ὅτι ὁ ἐθνικισμὸς ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν δόγμα ποὺ κρίνει καὶ ἀξιολογεῖ μὲ βάση συνέπειες, ἀποτελέσματα καὶ ἐπιτεύγματα. Τὸ ἐρώτημα θὰ μπορούσε νὰ ἐντοπιστεῖ εἰδικὰ στὸ χῶρο τοῦ μικρασιατικοῦ ἐλληνισμοῦ, ἐπικεφαλῆς τοῦ ὁποῖου ἔδρασε καὶ μαρτύρησε ὁ Χρυσόστομος. Ἡ ἐθνικὴ δράση τῆς ἱεραρχίας στὴ Μικρὰ Ἀσία, ποὺ ἀντιπροσώπευε τὴν ἐγκυτάλειψη τῆς ἐθναρχικῆς παράδοσης καὶ συμβόλιζε τὴν τὰντιση τῆς ἐκκλησίας μὲ τις ἐπιδιώξεις τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, συνδέθηκε ὅχι ἀπλῶς μὲ τὴν ἥττα τῶν βλέψεων τοῦ « ἰοστεφοῦς ἄστεος » ὡς ἐθνικοῦ κέντρου στὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἀφανισμὸ τῆς ἰδίας τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία ὑπὸ συνθήκες ἰδιαίτερα βίαιες καὶ τραγικές, ποὺ πληρώθηκαν μὲ τὸ μαρτύριο πολλῶν ἱεραρχῶν ἀλλὰ καὶ μὲ τις ἐκατόμβες τοῦ ποιμνίου. Θὰ μπορούσαν τὰ πράγματα νὰ εἶχαν διαφορετικὴ ἔκβαση, ἂν ἡ τελευταία γενεὰ τῶν ἱεραρχῶν τοῦ μικρασιατικοῦ ἐλληνισμοῦ δὲν δροῦσε ὅπως ἔδρασε, καὶ προσπαθοῦσε, μὲ βάση τὴν πολιτικὴ τοῦ λεγόμενου « ἰωακειμισμού », νὰ συντηρήσῃ τὴν ἐθναρχικὴ παράδοση ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐξεύρεσης ἑνὸς νέου *modus vivendi* τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου τοῦς στὸ τουρκικὸ κράτος ; Ἡ ἀναμέτρηση μὲ τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς. Ἡ ἐπισήμανσή του ὥστόσο στὴν κατακλείδα αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης ὑποδηλώνει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν συνυπάρχουν στὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῶν προβλημάτων τῆς συλλογικῆς ζωῆς.

